

Η Κλιματική Αλλαγή και οι αρνητές της: μια ερμηνευτική προσέγγιση

1. Η Κλιματική Αλλαγή και η Απουσία της Ιστορίας

Μετά από δεκαετίες προειδοποιήσεων, η κλιματική αλλαγή είναι πλέον ζήτημα μη παρακάμφσιμο. Ακαδημαϊκές αναλύσεις, ιδεολογικές διακηρύξεις, μακρές και επίπονες διακρατικές διαπραγματεύσεις τεκμηριώνουν την αυξανόμενη συνειδητοποίηση ότι ο 21ος αιώνας θα είναι ο αιώνας της κλιματικής κρίσης. Εν όψει θερμοκρασιών που ανεβαίνουν και ασφυκτικών προθεσμιών για την ανάληψη αποφασιστικής δράσης, η αδυναμία των κοινωνιών να αντιδράσουν μοιάζει όλο και πιο πολύ με αίνιγμα, το οποίο ο περιώνυμος «ιστορικός του μέλλοντος» θα κληθεί να επιλύσει.

Για τους ιστορικούς, όμως, το μέλλον φαίνεται πως δεν έχει φτάσει ακόμα: σε αντίθεση με τις Φυσικές και τις Κοινωνικές Επιστήμες, η Ιστορία απέχει από την συζήτηση. Με εξαίρεση κάποιες μακρο-ιστορικές μελέτες περιβαλλοντικών ιστορικών για την επίδραση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο φυσικό περιβάλλον,¹ όπως και πονήματα για τους αμφισβητίες της κλιματικής αλλαγής² και το διεθνές περιβαλλοντικό κίνημα,³ η ιστορική γνώση για τις πολυσχιδείς ερμηνείες του φαινομένου και τις απορρέουσες πολιτικές για την αντιμετώπισή του παραμένει ισχνή.⁴

Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, η κατάσταση φαίνεται πως αλλάζει. Με εναρκτήριο λάκτισμα την προτροπή του Ντιπές Τσακραμπάρτι για αναπροσανατολισμό της ιστορικής σκέψης, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της Ανθρωπόκαινης,⁵ αρκετοί ακαδημαϊκοί έχουν αρχίσει να διερωτώνται για τον χαρακτήρα και τις κατευθύνσεις που πρέπει να ακολουθήσει η ιστορική έρευνα, ώστε να μπορέσει να ερμηνεύσει την εμφάνιση και αδιάκοπη εκτύλιξη της ανθρωπογενούς κλιματικής αλλαγής.⁶

Η σημασία του φαινομένου, η ποικιλία των προσεγγίσεων, οι διαφορετικές

καταβολές των στοχαστών και η προθυμία τους να σκεφτούν εξ αρχής το λεξιλόγιο και την μεθοδολογία τους, υπόσχονται ότι το αυξανόμενο ενδιαφέρον της τελευταίας δεκαετίας για την κλιματική αλλαγή θα εκβάλει σε μια ευρεία αναδιαπράγματευση της στοχοθεσίας των ιστορικών. Τα διακυβεύματα είναι υψηλά και η ανάγκη για νέα ερωτήματα και στέρεη μέθοδο διαφοροποιεί την συγκεκριμένη διερώτηση από προηγούμενες. Σε αντίθεση με την τελευταία μεγάλη συζήτηση μεταξύ ιστορικών, δεν έχουμε να κάνουμε με μια ακόμα συνάντηση της Ιστορίας με τον σκεπτικισμό, δηλαδή με την πνευματικώς εγρήγορη (αλλά και ασυνάρτητη ενίοτε) σκιά της, αλλά με την συγκεκριμένη απαίτηση να ανασταθεί ιστορικά η κατακλυσμιαία πλέον αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το φυσικό τους περιβάλλον. Αργά αλλά σταθερά, ο στοχασμός για την ιστοριοκοποίηση της κλιματικής αλλαγής αναδεικνύεται ως ο νέος ορίζοντας της ιστοριογραφίας. Όμως, το ζήτημα της ενδεδειγμένης μεθόδου είναι κομβικό.

Η ανάγκη για την θεωρητική διαλεύκανση της σχέσης μεταξύ Ιστορίας και κλιματικής αλλαγής συζητείται στις σελίδες του γνωστού έργου «Μανιφέστου για την Ιστορία» (*The History Manifesto*) των ιστορικών Ντ. Άρμιτατζ και Τζ. Γκούλντι. Επαληθεύοντας το αυξημένο ενδιαφέρον των ιστορικών για το φαινόμενο, το *Μανιφέστο* αναγορεύει την ιστορικοποίηση της κλιματικής αλλαγής σε κριτήριο για την κοινωνική επικαιρότητα των ιστορικών σπουδών.

Τα όρια της προτεινόμενης ιστορικοποίησης γίνονται, ωστόσο, αμέσως ορατά. Στο *Μανιφέστο*, ο ιστορικός καλείται να ανασκάψει στο παρελθόν προκειμένου να εντοπίσει δεδομένα που θα επαληθεύουν τις τρέχουσες κοινωνικοεπιστημονικές θεωρίες ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, να αναδείξει εναλλακτικά μοντέλα που μπορεί να αποτελέσουν πηγές έμπνευσης για ένα οικολογικά βιώσιμο μέλλον: στην πρώτη περίπτωση, η ιστοριογραφία περιορίζεται στον ρόλο του συνεπούς πληροφοριοδότη των κοινωνικών επιστημών, στην δεύτερη του ανθολόγου χρήσιμων υποδειγμάτων προς μίμηση.⁷

Η συζήτηση για την συμβολή της ιστοριογραφίας ως μεθόδου αρχίζει και τελειώνει, λοιπόν, στην διάψευση των εσφαλμένων γενικεύσεων και νόμων των κοινωνικών επιστημών. Η ιδιογραφική προσέγγιση βρίσκεται εξ' αρχής εκτός συζήτησης, συνεπώς οι συγγραφείς δεν αναφέρονται καν στην πιθανότητα μιας διερώτησης που δεν θα αποσκοπεί στην ανεύρεση «κανονικοτήτων» (regularities).

Οι Άρμιτατζ και Γκούλντι φέρονται να προτείνουν την συνέργεια των επιστημών, αλλά, ουσιαστικά, προτείνουν την κατάργηση της Ιστορίας ως αυτόνομου κλάδου: αντί να προσφέρει διακριτές εξηγήσεις για συμβάντα (εν προκειμένω για την αλληλεπίδραση ανθρώπινης δράσης και φυσικού περιβάλλοντος), συρρικνώνεται σε τροφοδότη δεδομένων για την κοινωνική επιστήμη, εγκαταλείποντας την προσπάθεια εξήγησης της κοινωνίας. Η επιρροή του ιδεώδους της «διεπιστημονικότητας» στο «Μανιφέστο για την Ιστορία» είναι ευκρινής. Ενδεικτική της θεωρητικής σύγχυσης του κειμένου είναι ότι δεν γίνεται διάκριση μεταξύ της ανάλυσης δεδομένων που αφορούν στον φυσικό κόσμο και τεκμηρίων που αφορούν στην ανθρώπινη διαγωγή. Κι όμως, η ιστορική κατανόηση της κλιματικής αλλαγής επιβάλλει ακριβώς αυτήν την διάκριση προκειμένου να φωτιστεί η αλληλεπίδραση της ανθρώπινης δράσης με την μεταβαλλόμενη φυσική πραγματικότητα.⁸

Η δική μας προσέγγιση θεμελιώνεται σε ριζικά διαφορετικές παραδοχές και συγκεκριμένα στην αυτονομία της ιστορικής κατανόησης ως ιδιογραφικής προσέγγισης.⁹ Είναι μια προσέγγιση λοιπόν, που αποστασιοποιείται από την αναζήτηση κοινωνικών νόμων, πιθανοτικών ή μη και την αναζήτηση εξηγήσεων που υπερβαίνουν το πολιτισμικό περιβάλλον των ανθρώπων που μελετάμε.

Η ανθρώπινη διαγωγή θα μπορούσε ίσως να μελετηθεί αξιόπιστα ως ανεπανάληπτος συγκερασμός ιδεών και πρακτικών και μόνον ολιστικά: τα ιστορικά τεκμήρια αποκτούν νόημα μόνον «υπό το πρίσμα ενός ευρύτερου πλέγματος αλληλοενισχυόμενων ιδεών [...] εγκιβωτισμένου σε ένα ιδιαίτερο κοινωνικό υπόβαθρο».¹⁰ Απορρίπτουμε, συνεπώς, τον αφεταιρισμό των κοινωνικών πεποιθήσεων από το διανοητικό τους πλαίσιο και την αναδιατύπωση τους ως εξατομικευμένων μεταβλητών, προκειμένου να εντοπιστούν συσχετίσεις και να διατυπωθούν μεσαίας εμβέλειας γενικεύσεις, όπως συμβαίνει με την μεγάλη πλειοψηφία των κοινωνικο-επιστημονικών μελετών για την κλιματική αλλαγή.

Η προσέγγισή μας διερευνά κριτικά μίαν ακόμα εκδοχή νατουραλισμού η οποία υφέρπει στην ανερχόμενη θεωρητική συζήτηση περί Ιστορίας και κλιματικής αλλαγής. Η ανάγκη να μελετηθεί η «βαθεία ιστορία της Ανθρωπότητας»¹¹ γεννήθηκε από την διαπίστωση ότι ο Άνθρωπος έχει μεταβληθεί σε γεωλογική δύναμη, ικανή να επιφέρει αδιανόητες μέχρι τώρα αλλαγές στο φυ-

σικό περιβάλλον. Αυτή η συνειδητοποίηση έχει οδηγήσει κάποιους ακαδημαϊκούς στον χώρο των Ανθρωπιστικών Επιστημών να ζητήσουν την κατάργηση της διάκρισης μεταξύ φύσης και κουλτούρας κατά την μελέτη της ανθρώπινης διαγωγής. Έτσι, ως υποκείμενο της νέας κλιματικά ευαίσθητης ιστοριογραφίας προβάλλει ο Άνθρωπος ως είδος.¹²

Η Τζουσεπίνα ντ' Όρο επιχειρηματολόγησε πρόσφατα εναντίον αυτής της προσέγγισης η οποία, αν εφαρμοστεί συνεπώς, θα καταργήσει την διάκριση μεταξύ νατουραλιστικής και ιδιογραφικής επιστημολογίας: η Ιστορία δεν μπορεί να μιλήσει για την «φύση» του Ανθρώπου και αυτό την καθιστά διακριτή επιστήμη με διακριτή μέθοδο. Είναι μια ιδιογραφική επιστήμη η οποία εξετάζει την συνειδητή και πολιτισμικά εγκιβωτισμένη δράση των ανθρώπων και όχι μια νομοθετική διερώτηση που εξετάζει την συμπεριφορά του Ανθρώπου ως είδους.

Το ανθρώπινο είδος ορθώς χαρακτηρίστηκε ως νέος γεωλογικός παράγοντας, αλλά η συγκεκριμένη προοπτική έχει σαφή όρια: η μακρο-ιστορική επίδραση του Ανθρώπου στον Πλανήτη είναι πράγματι εντυπωσιακή αλλά η εξήγησή της απαιτεί άλλους όρους.

Ακόμα και εξετάζοντας την κλιματική αλλαγή ή, καλύτερα, επειδή ακριβώς εξετάζουμε την ανθρωπογενή κλιματική αλλαγή, η θεμελιακή θέση του Κόλινγκουντ διατηρεί την ισχύ και την επικαιρότητά της: από την οπτική της Κλειούς, ο Άνθρωπος δεν έχει φύση, αλλά μόνον Ιστορία.

Με βάση αυτές τις θεωρητικές παραδοχές, θα επιχειρήσουμε την πρώτη ιστορική μελέτη γύρω από το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής στην Ελλάδα, εστιάζοντας στους αμφισβητίες της κλιματικής αλλαγής στην Ελλάδα.

* * *

Η ακαδημαϊκή παραγωγή για την κλιματική αλλαγή και την Ελλάδα υπολείπεται σαφώς της διεθνούς. Με εξαίρεση κάποιες δημοσιεύσεις που αφορούν στην αλληλεπίδραση της ελληνικής με την κοινοτική περιβαλλοντική διακυβέρνηση, το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής δεν έχει αναδειχθεί επαρκώς από ιστορικούς ή κοινωνικούς επιστήμονες.¹³

Συνεπώς, αν θέλει κάποιος να μάθει τι σκέφτονται οι Έλληνες για την κλι-

ματική αλλαγή, δηλαδή για ποιους λόγους την θεωρούν απειλητική, τι τρόπους αντιμετώπισης προκρίνουν, τι θέση καταλαμβάνει το ζήτημα στην συνολική ματιά τους για την Ελλάδα και τον κόσμο, θα πρέπει να αρχεστεί στα ευρήματα κάποιων δημοσκοπήσεων, οι περισσότερες από τις οποίες διατυπώνουν χρήσιμα, αλλά όχι στοχευμένα ερωτήματα (βλ. επόμενη ενότητα). Η απουσία ερευνών για την δεξίωση της κλιματικής αλλαγής αντιστοιχεί στην γενικότερη αδράνεια των πολιτικών χώρων στην Ελλάδα σχετικά με την κλιματική αλλαγή. Η Ελλάδα προσυπογράφει διαχρονικά τις διεθνείς περιβαλλοντικές συμφωνίες με τελευταία αυτή του Παρισιού (2015), αλλά το πράττει χωρίς «να έχει προηγηθεί σοβαρή συζήτηση στους πολιτικούς θεσμούς για την έκταση του προβλήματος και τις προκλήσεις που συνεπάγεται η αντιμετώπισή του για την ελληνική οικονομία και κοινωνία».¹⁴

Η κλιματική αλλαγή παραμένει λοιπόν μία σκιά στον ελληνικό ορίζοντα, ένας γνωστός-άγνωστος που ξέρουμε ότι κάποια στιγμή θα μας επισκεφθεί με απαιτήσεις, χωρίς όμως να σκεφτόμαστε τον εαυτό μας υπό το πρίσμα των απαιτήσεων αυτών.

Σε μια προσπάθεια να καλύψουμε αυτό το κενό, θα παρουσιάσουμε τους αρνητές της κλιματικής αλλαγής μέσα από κείμενα ανθολογημένα από το Διαδίκτυο κατά την τελευταία 15ετία. Στόχος είναι η ανάδειξη των επιχειρημάτων των σκεπτικών και των ιδεολογικών καταβολών τους. Στην συνέχεια, θα διερευνήσουμε την διαδεδομένη άποψη ότι οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής διακρίνονται από μια ιδιαίτερη, «ανορθολογική» ματιά στον κόσμο, εστιάζοντας κριτικά στην ανερχόμενη έννοια της «μετα-αλήθειας» (post truth).

Θα εξετάσουμε τις απόψεις των αρνητών υπό το πρίσμα της ιδεολογίας αφού πιστεύουμε είναι αδύνατον να κατανοηθεί ο πολιτικός λόγος και δράση έξω από τις ιστορικά συγκροτημένες συστηματικές ροές σκέψης και δράσης που αποτελούν τις ιδεολογικές παραδόσεις. Το ευρύτερο διανοητικό πλαίσιο των κλιματικών πολιτικών στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως είναι, λοιπόν οι μεγάλες ιδεολογικές παραδόσεις της εποχής μας: ο φιλελευθερισμός, ο εθνικισμός, ο συντηρητισμός και ο σοσιαλισμός.

Ορίζοντας την ιδεολογία ως «ένα ενιαίο σύστημα πολιτικής σκέψης και δράσης, το οποίο [...] διακρίνεται από το εξής κύριο χαρακτηριστικό: επιδιώκει τον μετασχηματισμό της κοινωνίας βάσει ορισμένων αφηρημένων αρχών που εξη-

γούν την συγκρότηση και την ιστορία της»,¹⁵ αποδεχόμαστε μεν ότι αποτελεί μία μόνο από τις εκφράσεις του συλλογικού βίου. Θεωρούμε όμως ότι η ιδεολογική τοποθέτηση συγκροτεί σε μεγάλο βαθμό το πολιτικό υποκείμενο, κάτι που υπαγορεύει την ανατομή του υλικού μας υπό το πρίσμα της.

2. Οι Έλληνες και η κλιματική αλλαγή

Κατά τις δημοσκοπήσεις, οι Έλληνες δεν θεωρούν την κλιματική αλλαγή επείγουσα απειλή για το έθνος τους.¹⁶ Την κατατάσσουν, ωστόσο, πρώτη ανάμεσα στις απειλές για τις μελλοντικές γενιές του πλανήτη, μια ιεράρχηση που φαίνεται να κερδίζει σταδιακά έδαφος με το πέρασμα των χρόνων.¹⁷ Υπάρχουν όμως και αντιρρησίες. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα της Διανέωσης (2018), ένα μικρό ποσοστό αρνείται την σημασία των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα, εύρημα που τεκμηριώνει ότι υπάρχει κάποιο έδαφος για την εμφάνιση ενός συγκροτημένου ρεύματος αμφισβήτησης της κλιματικής επιστήμης.¹⁸ Οι απόψεις των αρνητών, ωστόσο, δεν έχουν πείσει παρά μια μικρή μειοψηφία, όπως τεκμηριώνει σχετική δημοσκόπηση της WWF, όπου το 5% μόνο των ερωτηθέντων απάντησε ότι η κλιματική αλλαγή οφείλεται σε φυσικά αίτια.¹⁹

Ο μειοψηφικός χαρακτήρας των ενστάσεων για την πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής αποτυπώνεται στο περιεχόμενο των ιστοσελίδων που φιλοξενούν τους αρνητές: οι ίδιες ιστοσελίδες δημοσιεύουν, παράλληλα, κείμενα αντίθετου προσανατολισμού, συχνά υπό την μορφή ειδήσεων για ανησυχητικές κλιματικές εξελίξεις. Οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής έχουν βρει, λοιπόν στέγη σε συγκεκριμένους διαδικτυακούς τόπους, ωστόσο δεν έχει εμφανιστεί κάποιο μέσο προσηλωμένο στην διάδοση σχετικών ιδεών.

3. Οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής

A. Τις ωφελείται;

Η μεγάλη πλειοψηφία των αρνητών πιστεύει ότι όπισθεν των κλιματικών πολιτικών κρύβονται πολύ συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα. Εφαρμόζοντας μια χαλαρή εκδοχή του λειτουργισμού, κατά την οποία μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικό περιβάλλον εμφανίζονται οι τύποι κοινωνικής οργάνωσης που εξυπηρετούν καλύτερα τα συμφέροντα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας,²⁰ οι αρνητές αποδίδουν την επινόηση του κλιματικού κινδύνου σε συμφέροντα περί τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας, τις κατ' εξοχήν ωφελούμενες από την εξαγωγέλλομενη απεξάρτηση από τα ορυκτά καύσιμα.²¹

Το λειτουργιστικό επιχείρημα απέκτησε μεγαλύτερη δημοσιότητα όταν το αναπαρήγαγε η ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, η οποία απεφάνθη το 2017 πως η αποχώρηση των ΗΠΑ από την συμφωνία των Παρισίων «έρχεται να επιβεβαιώσει κάποια πράγματα» και συνέχισε, λέγοντας

... Αλήθεια, μετά από την εξέλιξη αυτή, ποιο μπορεί να είναι το προφανές: α) ότι πίσω από τον μύθο της κλιματικής αλλαγής βρίσκονται τα μεγάλα επιχειρηματικά συμφέροντα και συγκεκριμένες βιομηχανίες που προωθούν φιλοσοφίες, εκστρατείες, «λογικές» και προπαγανδίζουν υπέρ της κλιματικής αλλαγής, με προφανή στόχο να αποκομίσουν κέρδη ή β) το ότι μία υπερδύναμη όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής μπορεί να αδιαφορεί τόσο πολύ για το μέλλον και να είναι τόσο «αναίσθητη» αδιαφορώντας για κάτι δήθεν «τόσο τραγικό» όσο το «κατασκεύασμα» της κλιματικής αλλαγής;²²

Ο λόγος για τα «πράσινα συμφέροντα» είναι διάχυτος στα κείμενα των αρνητών, όπως και η καταγγελία του ρόλου του οικολογικού κινήματος στην προώθηση των κλιματικών πολιτικών. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί πως οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής δεν είναι αντίπαλοι της οικολογίας καθ' αυτήν. Δεν είναι ξένοι, δηλαδή, προς τις ιδέες του περιβαλλοντισμού, έτσι όπως αυτός έχει βρει μια θέση στο δυτικό φαντασιακό από την δεκαετία του 1960 και

μετά.²³ Όπως και οι ανησυχούντες για την κλιματική αλλαγή, οι αρνητές αποδέχονται ότι ο πλανήτης κινδυνεύει από την ανθρώπινη δράση σε πολλά επίπεδα. Ενίοτε, μάλιστα, η «κινδυνολογία» περί του κλίματος θεωρείται ότι αποπροσανατολίζει από τα πραγματικά περιβαλλοντικά διακυβεύματα, όπως την ρύπανση ή τα γενετικώς μεταλλαγμένα προϊόντα.²⁴ Είναι, λοιπόν, μια συγκεκριμένη άποψη της οικολογίας αυτή που καταγγέλλεται από τους αρνητές, ως εκπορευόμενη από συγκεκριμένα κέντρα αποφάσεων και διαβλητές αυθεντίες.

Επιπροσθέτως, η υπόδειξη των συμφερόντων που ωφελούνται από τις κλιματικές πολιτικές δεν αποτελεί το μόνο επιχείρημά των αρνητών. Contra Ταγκιέρ, ο οποίος στην γνωστή πραγματεία του περί «συνωμοσιολογίας» υποστήριξε ότι οι συνωμοσιολόγοι επιμένουν σε μια μονοαιτιακή εξήγηση των πραγμάτων,²⁵ το υλικό μας δείχνει προς την αντίθετη κατεύθυνση. Πράγματι, συνηθέστερο είναι να θεωρούνται τα οικονομικά συμφέροντα περί τις ΑΠΕ ως ένας από τους παράγοντες για την εξύφανση της κλιματικής συνωμοσίας και όχι ο αποκλειστικός.²⁶ Η λειτουργιστική εξήγηση συνυφίνεται διαρκώς με μάλλον «ιδεολογικές» ερμηνείες της κλιματικής εξαπάτησης.

Είναι αυτές, ακριβώς, οι ερμηνείες που διαφοροποιούν τις εκδοχές του κλιματικού σκεπτικισμού και αποτυπώνουν την θεμελιακή τους χρονική διάσταση: τον φόβο για το μέλλον.

B. Φόβοι για το Εθνικό Κράτος

Όπως και οι ανησυχούντες για την κλιματική αλλαγή, οι αρνητές πιστεύουν κι αυτοί σε ένα επικείμενο δυσόιωνο μέλλον. Τα πρόσημα είναι, όμως, αντεστραμμένα: το μέλλον που απειλεί τις κοινωνίες θα επιβληθεί όχι λόγω των επιπτώσεων της κλιματικής κατάρρευσης, αλλά λόγω της (υποβολιμαίας) κινδυνολογίας για την κλιματική αλλαγή, η διαχείριση της οποίας αποκαλύπτεται ως λεοντή για ποικιλώνυμα συμφέροντα και ιδεολογίες. Η ματιά των αρνητών είναι εξίσου παγκόσμια με αυτήν του οικολογισμού: οι πολιτικές που μέλλεται να επιβληθούν με το πρόσχημα της κλιματικής αλλαγής είναι παγκόσμιας κλίμακας, θα επηρεάσουν τους κατοίκους όλου του πλανήτη. Είτε πιστεύει κανείς σε αυτήν είτε όχι, η κλιματική αλλαγή είναι ένα οικουμενικό ζήτημα. Επικαιροποιώντας

την παλαιά ανησυχία για την επιβολή παγκόσμιας διακυβέρνησης,²⁷ κάποιιοι αρνητές θεωρούν ότι το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής έχει επινοηθεί για να υπάρξει κάποιου τύπου παγκόσμια διακυβέρνηση που θα καταργήσει την εθνική κυριαρχία και τις ελευθερίες των λαών.²⁸

Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής αποτελούν μειοψηφία στους κόλπους των αρνητών, με τις απόψεις τους να φιλοξενούνται σποραδικά σε μάλλον άσημους ιστοτόπους με εθνικιστικό προσανατολισμό.²⁹ Κεντρική έννοια σε αυτήν την αφήγηση αποτελεί η Νέα Τάξη Πραγμάτων, μετωνυμία ενός άορατου Διευθυντηρίου το οποίο απεργάζεται εθνοκτόνα/ανθρωποκτόνα σχεδιάσματα τα οποία θα μπορέσει να επιβάλει, επικαλούμενο τους κινδύνους από την κλιματική κατάρρευση. Το Διευθυντήριο της παγκόσμιας ελίτ είναι αφανές, ωστόσο κάποια μέλη του είναι επισεσημασμένα: ο Τζωρτζ Σόρος, ο Αλ Γκορ, ο Μπαράκ Ομπάμα παρελαύνουν στην αφήγηση ως οι κατ' εξοχήν επιβουλείς των λαών και υπηρέτες αλλότριων συμφερόντων.³⁰

Έτερη ψηφίδα του δυσοίωνου μέλλοντος είναι η αθρόα μετανάστευση στις χώρες της Δύσης. Η εκτίμηση ότι η κλιματική αλλαγή θα προξενήσει μαζική και ίσως μη διαχειρίσιμη μετανάστευση στις χώρες του «ανεπτυγμένου» κόσμου μετρά πολλές δεκαετίες ζωής, επικαιροποιείται δε επί τα χείρω σε κάθε νέα εκδοχή της.³¹ Οι εκτιμήσεις αυτές έχουν γίνει ευρύτερα γνωστές και, αναμενόμενα, προξενούν ανησυχία σε αντι-μεταναστευτικά περιβάλλοντα. Συναντώντας την προϋπάρχουσα στα ίδια περιβάλλοντα άποψη ότι οι μεταναστευτικές ροές είναι ελεγχόμενες από προαγωγούς της «παγκοσμιοποίησης», η ανησυχία αυτή συνδέεται αρμονικά με την αντίληψη που θέλει την κλιματική πολιτική επίσης ελεγχόμενη, άρα αποσκοπούσα στην αποδυνάμωση των εθνικών κρατών.

Αρθρογράφος της συντηρητικής ιστοσελίδας *antinews* συνοψίζει αυτόν τον προβληματισμό:

Υπάρχει, λοιπόν, μια πολύ διαδεδομένη θεωρία, που προωθείται από διάφορα διεθνή κέντρα «πολιτικής ορθότητας» και υποστηρίζει ότι αυτό που ονομάζεται «κλιματική αλλαγή» θα προκαλέσει μεγάλες μεταναστεύσεις πληθυσμών από τον Τρίτο Κόσμο προς βορράν: δηλαδή προς την Ευρώπη (από Αφρική και Μέση Ανατολή) και προς ΗΠΑ-Καναδά (από Μεξικό και Κεντρική Αμερική).³²

Ο σχολιαστής παρουσιάζει έπειτα μερικά από τα βασικά επιχειρήματα των απανταχού αρνητών ως προς την ανθρωπογενή προέλευσή του φαινομένου: το κλίμα άλλαζε και αλλάζει διαρκώς, ενώ οι προηγούμενες άνοδοι της θερμοκρασίας δεν οφείλονταν στον ανθρώπινο παράγοντα. Το συμπέρασμα του συντάκτη –και πολλών από τους σχολιαστές του κειμένου– είναι ότι οι εκτιμήσεις περι κλιματικής μετανάστευσης αποτελούν άλλοθι για την νομιμοποίηση των μεταναστευτικών ροών από τα «γνωστά δίκτυα αλληλέγγυων, ακριβοπληρωμένων από ΜΚΟ (...) και πολύ ύποπτων διασυνδέσεων» και την κατάλυση των συνόρων εν τέλει.³³

Τα κείμενα που συνδέουν την κλιματική αλλαγή με την επιβολή της παγκόσμιας διακυβέρνησης και την κατάλυση του εθνικού κράτους είναι λίγα. Αυτό που δεν αλλάζει είναι η ανησυχία των σκεπτικών για τις απεργαζόμενες πολιτικές παγκόσμιας κλίμακας:

Η “Πράσινη Ανάπτυξη” με την σημερινή της μορφή της δεν αποτελεί μια νεόφερτη πολιτική προσέγγιση, ούτε είναι το νέο εφεύρημα των κυβερνήσεων. Ο όρος άνησε στα τέλη της 10ετίας του ’60 από τους οραματιστές μιας νέας παγκόσμιας διαχείρισης πραγμάτων, την στιγμή που ανεξάρτητα οικολογικά κινήματα και από τις δύο πλευρές του Ατλαντικού εξέφραζαν δυναμικά την αντίθεση τους στο βιασμό των οικοσυστημάτων του πλανήτη και στην μόλυνση του περιβάλλοντος. Ήταν η στιγμή λοιπόν που οι ηγέτες του παγκόσμιου οικονομικού φόρουμ έκαναν μεθοδευμένα πράξη την γνωστή ρήση: «Ο καλύτερος τρόπος να ελέγξεις την αντιπολίτευση είναι να την καθοδηγείς».³⁴

Γ. Ο φόβος του Κράτους

Σε όλες τις συζητήσεις για την κλιματική αλλαγή, ο ρόλος του οικονομικού συστήματος είναι κεντρικός. Η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής θεωρείται δεδομένο ότι θα προκαλέσει ανάταξη της οικονομικής οργάνωσης των κοινωνιών με τα ακριβή χαρακτηριστικά της κλιματικής ανάταξης της οικονομίας να αποτελούν μείζον επίδικο για τους πολιτικούς χώρους. Οι σκεπτικιστές αναπαράγουν τον προβληματισμό αυτό, εστιάζοντας στις δυνητικές συνέπειες μιας τέτοιας ανάταξης. Συνδεδόμενοι με πολυετείς προβληματισμούς της αμερικανι-

κής Δεξιιάς,³⁵ κάποιои Έλληνες νεοφιλελεύθεροι διέγνωσαν στην συζήτηση για τα απαραίτητα μέτρα αντιμετώπισης του φαινομένου την επάνοδο της σοσιαλιστικής πολεμικής εναντίον της ελεύθερης οικονομίας. Ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος αμφισβητεί εδώ και χρόνια την πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής επικαλούμενος την ύπαρξη διαφωνιών μεταξύ των επιστημόνων:

Οι αντιφάσεις και οι αποσιωπήσεις για το κλίμα δεν έχουν τέλος. Πιο σοβαρή απάτη ο διαδεδομένος ισχυρισμός πως 97% των επιστημονικών μελετών υποστηρίζουν τις ίδιες ανησυχίες. Προσεκτική μελέτη όλων των άρθρων και αναφορών (abstracts) απέδειξε πως μόνο το 0,3% (!) συμφωνούσαν με αυτές τις απόψεις³⁶

Κατά τον Ανδριανόπουλο, «οι υστερικές φωνές των φανατικών», όπως της ακτιβίστριας Γκρέτας Τούνμπεργκ, δεν μπορούν να συσκοτίσουν ότι η κλιματική επιστήμη δεν είναι αρραγής: Πολλοί επιστήμονες διαφωνούν πλέον κάθετα με τις κινδυνολογικές ανακοινώσεις της Διακυβερνητικής Ομάδας για την Κλιματική Αλλαγή του ΟΗΕ (IPCC).³⁷ Το πολιτικό συμπέρασμα που συνήγαγε είναι ότι η κλιματολογία αποτελεί τον δούρειο Ίππο, ώστε οι ηττημένες κατά τον Ψυχρό Πόλεμο σοσιαλιστικές /αντικαπιταλιστικές ιδέες να κάνουν την επανεμφάνισή τους δίκην νέας «θρησκείας».³⁸

Παρόμοιες απόψεις για την αβεβαιότητα των συμπερασμάτων της κλιματικής επιστήμης με παραπομπές σε γνωστούς ξένους αρνητές της κλιματικής αλλαγής είχε καταθέσει στο παρελθόν και ο αρθρογράφος της Καθημερινής Πάσχος Μανδραβέλης.³⁹ Σε πρόσφατη αρθρογραφία του, μάλιστα, αρκείται στο να επαναλάβει τον δημοφιλή στους σκεπτικούς χαρακτηρισμό της κλιματικής κινητοποίησης ως «θρησκείας» και να εγείρει ενστάσεις για τα μέτρα αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής εφ' όσον αυτά θέσουν σε κίνδυνο την ελευθερία του ανθρώπου:

Ίσως γι' αυτό δεν μπορούμε να «συζητήσουμε για ένα αόρατο πλανητικό φαινόμενο που εξελίσσεται σε ορίζοντα δεκαετιών». Έχουν καεί (κυριολεκτικώς) άνθρωποι στον μεταφυσικό χυλό περί επικείμενου τέλους της ανθρωπότητας και ξέρουμε από εμπειρία πως κάθε μεγάλη απειλή—πραγματική ή φανταστική—

χρησιμοποιείται από επιτήδεις για να διαβρώσουν ή και να καταργήσουν την ελευθερία των ανθρώπων. Και οι επιτήδεις δεν είναι καν οι χειρότεροι. Υπάρχουν οι μεσσιανιστές (κάθε ιδέας) που δεν δίσταζαν να εξολοθρεύουν χιλιάδες ανθρώπους για το καλό της ανθρωπότητας⁴⁰

Η νύξη για τον σοσιαλισμό είναι σαφής και μαζί της η πρόσληψη της κινητοποίησης για την κλιματική αλλαγή ως εκδήλωσης μεταψυχροπολεμικού μεσσιανισμού. Οι θεματικές είναι ευδιάκριτα νεοφιλελεύθερες, με τους αρθρογράφους να αναδιατυπώνουν τους ιδρυτικούς φόβους του νεοφιλελευθερισμού για την υπερέκταση του κράτους και την περιστολή των ατομικών δικαιωμάτων χάριν οραμάτων κοινωνικής μηχανικής.⁴¹ Σημειωτέο, ωστόσο, ότι η άρνηση της κλιματικής αλλαγής είναι μειοψηφική εντός του διεθνούς, ιδίως του ευρωπαϊκού, νεοφιλελευθερισμού.⁴²

Δ. ... και ο φόβος της Ρωσίας

Ο σκεπτικισμός για την κλιματική αλλαγή εντοπίζεται κατά κανόνα στα δεξιά του πολιτικού φάσματος. Εξάιρεση αποτελεί η ΟΑΚΚΕ, κόμμα της Αριστεράς, γνωστό για τις μειοψηφικές, ιδιοσυγκρασιακές του θέσεις, το οποίο υπεστήριξε ότι την ατζέντα της κλιματικής αλλαγής την έχουν επιβάλει: τα αντι-παγκοσμιοποιητικά κινήματα του σοσιαλφασισμού και του οικολογικού μεσαίωνα με τους πολύχρωμους κλόουν και τους τυμπανιστές τους στα πανηγύρια διάσωσης τάχα του πλανήτη από τη δυτική βιομηχανία.⁴³ Απώτερος στόχος, κατά την ΟΑΚΚΕ, είναι η υπαγωγή των ευρωπαϊκών οικονομιών στον έλεγχο της Ρωσίας. Ακόμα κι αν υφίσταται κλιματική αλλαγή, αυτή θα πρέπει να τεθεί σε δεύτερη μοίρα και ο στόχος για την Ελλάδα είναι σαφής:

Σε ότι αφορά την χώρα μας η χρησιμοποίηση του λιγνίτη πρέπει να ενταθεί, το πρόγραμμα της ΔΕΗ πρέπει να αναπτυχθεί, γιατί υπάρχουν τα περιθώρια και από τη συμφωνία του Κιότο αλλά και γιατί το ζήτημα είναι ότι η χώρα δεν πρέπει να πέσει στα νύχια της ναζιστικής Ρωσίας του Πούτιν. Αυτό είναι η μεγαλύτερη τραγωδία σε σύγκριση με τις αντιεπισημονικές απειλές που εκτοξεύει ο σοσιαλιμπεριαλισμός σε όλο τον πλανήτη και στον λαό μας. Η Ελλάδα απει-

λείται να πεθάνει πρώτα από την παγωνιά ενός χειμώνα δίχως ρεύμα επειδή θα το έχει κόψει ο Πούτιν για εκβιασμό και μετά από ένα πολύ ζεστό καλοκαίρι από το θερμοκήπιο.

Συμπερασματικά, η κλιματική αλλαγή προβάλλει ως τεχνούργημα των παγκόσμιων (εν προκειμένω ρωσικών) κέντρων εξουσίας που προσπαθούν «με το ζόρι» να αποδείξουν την ύπαρξή της, παρά τις διαρκείς αποκαλύψεις για τα αντιφατικά επιστημονικά δεδομένα στα οποία στηρίζεται η θεωρία της ανθρωπογενούς αλλαγής.⁴⁴

Ε. Ο Φόβος για την εθνική οικονομία

Προνομιακός τόπος υποδοχής των αρνητών της κλιματικής αλλαγής είναι ο ιστότοπος του Σταύρου Λυγερού (slpress.gr), με εθνοκεντρικό και αντι-παγκοσμιοποιητικό στίγμα. Εκεί αρθρογραφεί συχνά ο Σωτήρης Καμενόπουλος, διδάκτωρ της σχολής Μηχανικών Ορυκτών Πόρων του Πολυτεχνείου Κρήτης και πολυγραφέτερος, ίσως, αρνητής στην ελληνική δημόσια σφαίρα. Ο Καμενόπουλος αμφισβητεί την πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής, ενώ εστιάζει κατά προτεραιότητα στις δυσμενείς συνέπειες που μπορεί να προξενήσει «η κλιματολαγνεία» στην έρευνα και εξόρυξη των ελληνικών υδρογονανθράκων. Η παρακώλυση της εξόρυξης ισοδυναμεί με «ενεργειακή, οικονομική και κοινωνική καταστροφή της Ελλάδας» κι όμως «οι αυτόφωτοι κλιματολάγνοι λογοκριτές του διαδικτύου πολεμούν την αξιοποίηση των όποιων ελληνικών κοιτασμάτων υδρογονανθράκων».⁴⁵

Αναπαράγοντας τους παλαιούς ελληνικούς φόβους για τις τουρκικές απαιτήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο, ο Καμενόπουλος προειδοποιεί πως αν δεν εξορυχθούν οι υδρογονάνθρακες χάριν της κλιματικής ευαισθησίας:

Τότε θα πάμε για άλλα 400+ χρόνια δουλείας. Κατάρρα λοιπόν δεν είναι οι υδρογονάνθρακες ως υδρογονάνθρακες, αλλά οι υδρογονάνθρακες να μην βρίσκονται στα δικά μας χέρια αλλά στα χέρια των Τούρκων. Κατάρρα λοιπόν δεν είναι οι υδρογονάνθρακες ως υδρογονάνθρακες, αλλά να είμαστε εμείς παντελώς ξεδουτιασμένοι ενεργειακά στα δόντια του «πράσινου» Βερολίνου και της Άγκυρας.⁴⁶

Σε σωρεία παρεμβάσεων τα τελευταία χρόνια, ο Καμενόπουλος επιτίθεται στην «Πολιτική ορθότητα», έννοια δημοφιλέστατη στους κύκλους των αρνητών, και προειδοποιεί για τις καταστροφικές συνέπειες που θα προξενούσε η κλιματική δράση για τα οικονομικά των χωρών. Παράλληλα, μέμφεται την Ευρωπαϊκή Ένωση για την καταστρατήγηση της ιδρυτικής υπόσχεσής της για παροχή «άφθονης και φθηνής ενέργειας» στα κράτη-μέλη, λόγω της επιδοτήσεως των χρηματοβόρων Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας.⁴⁷ Ο αρθρογράφος ζητάει την κατάργηση των περιβαλλοντικών φόρων ώστε να ωφεληθεί η εθνική μεγέθυνση,⁴⁸ ενώ καταγγέλλει την εξαγγελθείσα απολιγνιτοποίηση ως καταστροφική για τις τοπικές οικονομίες και την ενεργειακή ανεξαρτησία της χώρας.⁴⁹ Αποκλίνοντας δε από άλλους αρνητές, οι οποίοι αποδέχονται την συντελούμενη υποβάθμιση των οικοσυστημάτων, ο Καμενόπουλος επισημαίνει ότι η βιοποικιλότητα σε Ελλάδα και Ευρώπη ανθεί με το γενικό συμπέρασμα να είναι πως «ο πλανήτης σφύζει από υγεία!».⁵⁰

Συνδεδεμένος με την φιλελεύθερη κριτική στην «κρατικοδίαιτη επιχειρηματικότητα», ο Καμενόπουλος εν τέλει αποδίδει την προώθηση της πράσινης ενέργειας στο «πράσινο λόμπι», θεωρώντας, όπως και πλείστοι άλλοι αρνητές, την όλη συζήτηση ένα (πολύ επιτυχημένο) τέχνασμα των εταιρειών που εμπορεύονται ΑΠΕ.⁵¹ Το επιχείρημα πως «κάποιοι θησαυρίζουν από την οικολογία» αποτελεί, όπως είπαμε, περίπου κοινό τόπο για τους σκεπτικούς.⁵² Φαίνεται πως η συγκεκριμένη άποψη έχει κάποιο δυνητικό κοινό, αν κρίνουμε από τις 38.500 θεάσεις που έλαβε το άρθρο, στο slpress.gr πάλι, ενός από τους γνωστότερους σχολιαστές, του καθηγητή του Πολυτεχνείου Κρήτης Αντώνη Φώσκολου, με τίτλο «Κλιματική αλλαγή: πως ένα φυσικό φαινόμενο μετατράπηκε σε απάτη», άρθρο στο οποίο παραπέμπουν συχνά πλέον οι αρνητές της ΚΑ.

Στο άρθρο αυτό, ο Φώσκολος παρουσιάζει μια σειρά γεωλογικών δεδομένων που αποδεικνύουν ότι η κλιματική αλλαγή είναι διαχρονικό φαινόμενο και πως η τρέχουσα άνοδος της θερμοκρασίας δεν είναι ανθρωπογενής (συμπεραίνει πως «είναι ηλίθιο να το πιστεύουμε») για να καταλήξει ότι η όλη συζήτηση είναι αποτέλεσμα εργαλειοποίησης της επιστήμης από πολιτικούς ηγέτες που προσδοκούσαν σε (φορολογικά και άλλα) οφέλη.⁵³ Σε άλλα άρθρα του, ο Φώσκολος επιμένει κι αυτός στην αναγκαιότητα εξόρυξης των ελληνικών υδρογονανθράκων.

Οι απόψεις των τακτικών αυτών αρθρογράφων δεν ταυτίζονται με τις απόψεις του *slpress* εν γένει αφού στον ίδιον ιστότοπο δημοσιεύονται και άρθρα που προειδοποιούν για τις συνέπειες της ραγδαίας κλιματικής αποσταθεροποίησης. Τα άρθρα των αρνητών, όμως, εγγράφονται στον ευρωσκεπτικισμό, τον εθνοκεντρικό παραγωγισμό και την δυσπιστία προς τις λεγόμενες «ελίτ», η οποία συνέχει τους αρθρογράφους στον εν λόγω ιστότοπο. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι και σε πρόσφατο άρθρο της Σύνταξης διαφαίνεται σκεπτικισμός για το αν συντελείται όντως ανθρωπογενής κλιματική αλλαγή.⁵⁴

ΣΤ'. Το κοινό έδαφος αρνητών-ανησυχούντων

Το ενδιαφέρον των απόψεων που συνδέουν την «απάτη» της κλιματικής αλλαγής με την ευζωία της ελληνικής οικονομίας, έχουν πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον απ' ό,τι ίσως φανερώνει μια πρώτη ανάγνωσή τους. Μας εισάγουν στο ανερέυνητο κοινό έδαφος που μοιράζονται οι σκεπτικοί με τους αντιπάλους τους.

Πράγματι, οι φόβοι ότι οι κλιματικές πολιτικές θα αποτρέψουν την «αξιοποίηση» των ελληνικών υδρογονανθράκων και ότι οι «πράσινοι» φόροι θα αυξήσουν το κόστος της ενέργειας ταυτίζονται με τις αδιαπραγμάτευτες προτεραιότητες όλων, ανεξαιρέτως, των ιδεολογικών χώρων: η εξόρυξη των ελληνικών ορυκτών καυσίμων δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση από σχεδόν καμία ιδεολογική παράταξη,⁵⁵ ενώ η Ελλάδα έδωσε σκληρές μάχες σε κοινοτικό επίπεδο ώστε να συνεχίσει την παραγωγή λιγνίτη.⁵⁶ Το κόστος της ενέργειας αποτελεί, επίσης διαρκώς επανερχόμενο ζήτημα στην δημόσια σφαίρα. Το κεντρικό ζητούμενο είναι να διασφαλισθεί παντί τρόπω η διαρκής μεγέθυνση του εθνικού ΑΕΠ.

Αρνούμενοι την πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής, οι αρνητές της αποκαλύπτουν τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα του κλιματικού διακυβεύματος και διαυγάζουν τον χαρακτήρα της λεγόμενης «παράλυσης» των υπόλοιπων πολιτικών χώρων μπροστά στην κλιματική απειλή: το πρωτείο της αέναης εθνικής μεγέθυνσης είναι το κοινό σημείο των αρνητών και των αντιπάλων τους και ο λόγος για τον οποίον έχουν αποτύχει οι κλιματικές πολιτικές εδώ και τριάντα χρόνια. Η ανησυχία για την εθνική οικονομία είναι και ο λόγος που οι αρνητές βρίσκουν ευήκοον ους στην δημόσια σφαίρα, έστω και αν στην Ελλάδα η απήχρησή τους είναι σαφώς περιορισμένη.

Η ιδεολογία της μεγέθυνσης γεννήθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο και παραμένει μέχρι των ημερών μας ένα σκανδαλωδώς υπομελετημένο πλέγμα ιδεών. Μόνο όμως υπό το πρίσμα του προτάγματος της αέναης μεγέθυνσης μπορεί να εξηγηθεί η αμφιταλαντευόμενη σχέση των πολιτικών χώρων με το φαινόμενο της μαζικής κατανάλωσης, η οποία από την μία θεωρείται τεκμήριο ματαιοδοξίας και υπεύθυνη για την κλιματική αποσταθεροποίηση, ενώ από την άλλη, υπό το πρίσμα της εθνικής προόδου πλέον, αναβαπτίζεται σε «επίπεδο ζωής» και «τεκμήριο πολιτισμού».⁵⁷

Δεν πρέπει να εκπλήσσει λοιπόν ότι ειρωνικές συναντήσεις των ιδεών συμβαίνουν διαρκώς: στα κείμενα των αρνητών, ενώ κάθε πρωτοβουλία/πρόταση για μείωση του ενεργειακού αποτυπώματος των ανθρώπων της Δύση ερμηνεύεται εκ μέρους των αρνητών ως επίθεση εναντίον του σύγχρονου (καταναλωτικού) τρόπου ζωής και, τελικά, εναντίον των ελευθεριών ατόμου και πολίτη.

Απαντώντας σε ανάρτηση της ιστοσελίδας «Μακελειό» για την ανάγκη περιστολής της κατανάλωσης κρέατος για κλιματικούς λόγους, τακτικός σχολιαστής επεσήμανε:

Ευπνήστε, ραγιαδες. Τα έχω ξαναγράψει 150 φορές. Η μόνη τροφή που θρέφει τον άνθρωπο είναι το κρέας (...) Ο στόχος τους είναι πάντα ένας: Η υποταγή των ανθρώπων και η μείωση του παγκόσμιου πληθυσμού για να εξουσιάζουν αυτόν τον πλανήτη αποκλειστικά μια χούφτα οικογένειες, κυρίως εβραϊκές.⁵⁸

Επιλέξαμε το σχόλιο ακριβώς γιατί συμπυκνώνει τους κινδύνους μιας βιαστικής ανάγνωσης του κειμένου και κατάταξής του συλλήβδην στην επικράτεια της «συνωμοσιολογίας» ή, όπως θα δούμε παρακάτω, της «μετα-αλήθειας». Ο αντισημιτισμός του σχολίου δεν πρέπει να ξεγελάει: οι «περιθωριακές» απόψεις δεν εξαντλούν το διανοητικό σύμπαν των αρνητών. Κάθε άλλο: η έκκεντρη συνηγορία υπέρ του «σύγχρονου επιπέδου ζωής» διαυγάζει τα συμφωνημένα υπονοούμενα και τις προτεραιότητες των ιδεολογικών χώρων εν γένει.

Αρνούμενοι να θυσιάσουν οποιοδήποτε «κεκτημένο», καταναλωτικό ή άλλο, αρνούμενοι να αποδεχθούν οποιαδήποτε επιδείνωση του «επιπέδου ζωής» χάριν ενός προβλήματος-απάτης, οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής αποκαλύπτουν την θεμελιακή σύγκλιση της εποχής μας: την απεριορίστη οικονομική μεγέθυνση.

Αυτή είναι μια σύγκλιση της οποίας η ιστορία δεν έχει γραφτεί. Υπήρξε όμως θεμελιακή και ορατή σε ύπατο επίπεδο: σε αντίθεση με τον υιό του, ο Γεώργιος Μπους αποδεχόταν την πραγματικότητα της κλιματικής αλλαγής αλλά υπέδειξε και τα όρια της διαχείρισής της. Πριν την διεθνή διάσκεψη του Ρίου το 1992, ο Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών προειδοποίησε πως, οσοδήποτε σοβαρό και να είναι το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, «ο αμερικανικός τρόπος ζωής είναι αδιαπραγμάτευτος».⁵⁹

Η πολυσυζητημένη «παράλυση» μπροστά στην κλιματική κατάρρευση έχει βαθιές ρίζες σε θεμελιακά διλήμματα όλων των πολιτικών ιδεολογιών, στην ακροβασία μεταξύ εθνικών προτεραιοτήτων και παγκοσμίων αναγκών, στην επίμονη ταλάντευση μεταξύ της εθνικής μεγέθυνσης που στοχεύει στην αέναη αύξηση των υλικών αγαθών και την διαπίστωση ότι η ανθρωπότητα καταναλώνει τους πόρους του πλανήτη με τρόπο άνισο και μη βιώσιμο. Μέτοχοι των ίδιων ανησυχιών, οι αρνητές τις θέτουν στο προσκήνιο με τρόπο αδιαπραγμάτευτο. Η ριζοσπαστική απόρριψη του κλιματικής αλλαγής εκ μέρους των αρνητών διαυγάζει σαν γωνιώδης λήψη τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα του κλιματικού διακυβέυματος.

* * *

Αν η ιδεολογία είναι συναρμογή γνώσης και ηθικής,⁶⁰ τότε το γνωσιακό περί κλίματος υπόβαθρο είναι κοινό: η ανθρωπογενής κλιματική αλλαγή είναι μύθος. Η ηθικές αποβλέψεις εκάστου των σχολιαστών μας για το σχήμα της ιδεατής κοινωνίας αποκλίνουν, ωστόσο, σαφώς. Πράγματι, παρουσιάζοντας τους αρνητές της κλιματικής αλλαγής συναντήσαμε εκπροσώπους ποικίλων ιδεολογικών παραδόσεων: εθνικιστές, συντηρητικούς, νεοφιλελεύθερος και φυγόκεντρος σοσιαλιστές. Οι διαφορές μεταξύ τους είναι σημαντικές: ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος ουδέν άλλον μοιράζεται με την ΟΑΚΚΕ και οι σχολιαστές του antinews μικρή σχέση έχουν με την ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ.

Υπό ένα άλλο πρίσμα, το γνωσιακό σκέλος διαφοροποιεί τους αρνητές της κλιματικής αλλαγής από όσους αποδέχονται την πραγματικότητά της, αλλά, όπως μόλις είδαμε συζητώντας την ιδεολογία της αέναης μεγέθυνσης, κάποια ιδεολογικά αιτήματα των αρνητών κάθε άλλο παρά ξένα είναι προς τις προτεραιότητες των ανησυχούντων για την κλιματική κατάρρευση.

Ομοιότητες υπάρχουν και στον τρόπο που οι σκεπτικοί αντιμετωπίζουν την επιστήμη. Όπως είναι ήδη σαφές από όσα έχουμε συζητήσει, οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής δεν είναι πολέμιοι της «επιστήμης» εν γένει, όπως υποστηρίζει μια πολεμική ανάγνωσή τους. Είναι πολέμιοι μιας συγκεκριμένης, «ελεγχόμενης», υποβολιμαίας επιστήμης, η οποία έχει προδώσει την αποστολή της για χάρη ιδεοληψιών ή/και οικονομικού συμφέροντος. Στον αντίποδά της κινείται η «σωστή», «αδέσμευτη» επιστήμη, τα πορίσματα της οποίας αναδεικνύουν οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής. Γνωρίζοντας ότι το επιστημονικό πεδίο κυριαρχείται από τις απόψεις των αντιπάλων τους και μη θέλοντας να εμφανιστούν εχθροί της επιστήμης καθ' αυτήν, οι αρνητές φροντίζουν να διαδηλώνουν τα επιστημονικά/ακαδημαϊκά διαπιστευτήρια όσων εντός της ακαδημίας συμφωνούν μαζί τους. Ένα παράδειγμα ενδεικτικό αυτής της μέριμνας:

Αναρωτιέται κανείς εάν οι ντόπιοι θιασώτες της κλιματολαγνείας θα κατηγορήσουν τους ερευνητές του Πανεπιστημίου Κολούμπια και του Πανεπιστημίου της Βικτώρια, οι οποίοι δημοσίευσαν την εργασία στο περιοδικό *Nature*, ως «αρνητές» της ανθρωπογενούς κλιματικής αλλαγής και τις απόψεις τους ως «ψευδοεπιστημονικές». Αστείες και επικίνδυνες για την ελευθερία του λόγου και τη δημοκρατία καταστάσεις.⁶¹

Όπως καταλεπτώς έδειξαν οι Oreskes και Conway στο *Merchants of Doubt*, την ίδια πρακτική αναδείξεως των επιστημονικών διαπιστευτηρίων του λόγου τους, ακολουθούν οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής και διεθνώς.⁶²

* * *

Υπάρχουν, λοιπόν, σημαντικές ομοιότητες μεταξύ σκεπτικών και ανησυχούντων, ομοιότητες που διασκεδάζουν την ερμηνεία των πρώτων ως φορέων ενός διακριτού «ανορθολογικού» τρόπου σκέψης. Θα αναπτύξουμε τον προβληματισμό μας εξετάζοντας κριτικά την έννοια της μετα-αλήθειας. Οι εισηγητές της έννοιας της μετα-αλήθειας όχι μόνο προσυπογράφουν την ύπαρξη ενός αγεφύρωτου χάσματος μεταξύ των αρνητών και των ανησυχούντων για την κλιματική

αλλαγή, αλλά προτείνουν την διεύρυνσή του, υποστηρίζοντας ότι οι διαφορές δεν είναι απλώς ιδεολογικές, αλλά, σε τελική ανάλυση, επιστημολογικές.

4. Ο νέος (;) κόσμος της μετα-αλήθειας

Η έννοια της μετα-αλήθειας εισήλθε ορμητική στην δημόσια σφαίρα μετά το 2016 όταν τα αποτελέσματα τόσο των αμερικανικών εκλογών όσο και του βρετανικού δημοψηφίσματος για την παραμονή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση απέδωσαν απροσδόκητους καρπούς.⁶³ Βέβαιοι ότι τα δύο αυτά αποτελέσματα συνιστούν νίκη του λεγόμενου «λαϊκισμού», ο οποίος με την σειρά του τρέφεται από την παραπληροφόρηση των εκλογέων, δημοσιολόγοι και ακαδημαϊκοί εισήγαγαν τις δίδυμες έννοιες της μετα-αλήθειας και των ψευδών ειδήσεων (fake news), προκειμένου να αναλύσουν τα τεκταινόμενα στον αγγλοσαξωνικό και ευρύτερα δυτικό κόσμο.⁶⁴ Η απροσδόκητη εκλογή του Ντόναλντ Τραμπ και η ετυμηγορία των Βρετανών εκλογέων θεωρήθηκαν ψηφίδες μιας ευρύτερης διανοητικής/πολιτισμικής τάσης, κωδικοποιημένης ως «μετα-αλήθειας».

Οι υποστηρικτές της έννοιας υποστηρίζουν ότι η μετα-αλήθεια πρέπει να διακριθεί σαφώς από τα απλά ψεύδη ή άλλες μορφές χειραγώγησης που συναντώνται διαχρονικά στον δημόσιο λόγο.⁶⁵ Οι περισσότεροι αναλυτές θεωρούν ότι η μετα-αλήθεια συνίσταται στην εγκατάλειψη της κριτικής εξέτασης των επιχειρημάτων εκ μέρους των πολιτών, χάριν της επιβεβαίωσης προϋποθέσεων και συναισθηματικά βολικών συμπερασμάτων. Ο τρόπος αυτός του σκέπτεσθαι καλλιεργείται, κατά κανόνα, άνωθεν από «λαϊκιστές» πολιτικούς. Ο ορισμός του Λεξικού της Αγγλικής Γλώσσας της Οξφόρδης συνοψίζει πολλές διαστάσεις της έννοιας:

(η μετα-αλήθεια) σχετίζεται ή σημαίνει περιστάσεις όπου τα αντικειμενικά γεγονότα είναι λιγότερο επιδραστικά ως προς την διαμόρφωση της κοινής γνώμης εν σχέσει με επικλήσεις στο συναίσθημα και τις προσωπικές πεποιθήσεις.⁶⁶

Στις περισσότερες αναλύσεις, η μετα-αλήθεια αποτελεί όπλο για την επίτευξη ιδεολογικής ηγεμονίας. Οι εκφέροντες μετα-αληθή λόγο προσπαθούν να πεί-

σουν το ακροατήριό τους να υιοθετήσουν συγκεκριμένες απόψεις, χωρίς να ενδιαφέρονται αν υπάρχουν επαρκή τεκμήρια για να τις υποστηρίξουν.⁶⁷ Στο ίδιο πνεύμα κινείται ο ορισμός του Κοξεντίνο, ο οποίος θεωρεί ειδοποιητικό γνώρισμα της μετα-αλήθειας την εξάπλωση και απήχηση των «μηνυμάτων εξαπάτησης» (deceptive communication),⁶⁸ εξέλιξη την οποίαν ένας άλλος μελετητής χρεώνει την εξάμβλυνση της κριτικής σκέψης των κοινωνιών.⁶⁹ Η πρωτοφανής πυκνότητα των υποβολιμαίων φημών είναι μια διάσταση που απαντάται στο σύνολο σχεδόν των αφηγήσεων περί μετα-αλήθειας.

Μια άλλη διάσταση του μετα-αληθούς λόγου είναι η μη διαφουσιμότητα των επιχειρημάτων του. Κατά τον Σώγιερ, η μετα-αλήθεια βασίζεται στην δημιουργία ενός «αρχείου» το οποίο περιέχει αυτοαναφορικά δεδομένα. Το «αρχείο» αυτό είναι, ουσιαστικά, ένα πλέγμα αλληλο-ενισχυόμενων ιδεών, το οποίο αποδεικνύεται ανθεκτικό στην κριτική διάφηση, ένα θέμα το οποίο επανέρχεται συχνά στην προβληματική περί μετα-αλήθειας.⁷⁰

Σε άλλες αφηγήσεις, το νεωτεριστικό στοιχείο του «μετα-αληθούς» λόγου είναι ότι αυτός καταργεί ευθέως την διάκριση αλήθειας/ψεύδους και ο φορέας δεν απολογείται σε καμία περίπτωση, σε αντίθεση με τον παραδοσιακό πολιτικό λόγο που δεν καταργεί αλλά «κάμπει» (bend) την αλήθεια ενώ, αν βρεθούν ευθέως ψευδόμενοι, τότε οι φορείς του απολογούνται.⁷¹ Άλλος μελετητής υποστηρίζει ότι η μετα-αλήθεια δεν ανταγωνίζεται ευθέως την αλήθεια, αλλά συγχέει τα όρια της διάκρισης αλήθειας-ψεύδους.⁷²

Πεπεισμένοι, λοιπόν, για τον ανεπανάληπτο χαρακτήρα των όσων διακινούνται στην δημόσια σφαίρα του 21ου αιώνα, οι ολόενα και περισσότεροι θεωρητικοί της μετα-αλήθειας υποστηρίζουν ότι για την εμφάνισή της καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, δια των οποίων γεννήθηκε ένα καταστατικά ανεξέλεγκτο πεδίο διακίνησης πληροφοριών, το οποίο αδυνατούν να κατευθύνουν τα «παραδοσιακά» μέσα.⁷³

Μια άλλη εξήγηση για την επικράτηση του μετα-αληθούς λόγου έρχεται από τα πορίσματα της κοινωνικής ψυχολογίας για την ανθρώπινη φύση και επικαλείται την διαπιστωμένη έξη του ανθρώπου να απορρίπτει τις πληροφορίες που δεν επιβεβαιώνουν τις ήδη υπάρχουσες απόψεις του. Το φερόμενο αυτό γνώρισμα της ανθρώπινης φύσης συνδέεται αρμονικά με την «συναισθηματική» βάση του μετα-αληθούς λόγου, στην οποίαν ήδη αναφερθήκαμε.⁷⁴ Υποστηρίχ-

θηκε, επίσης, ότι για την αυξανόμενη επιρροή της «μετα-αλήθειας» ευθύνονται και οι δημοφιλείς σε πρόσφατες δεκαετίες θεωρίες του «μεταμοντερνισμού», εφ' όσον οι τελευταίες υπέσκαψαν τα θεμέλια της επιστημονικής γνώσης και ευνόησαν τον ακραίο σχετικισμό.⁷⁵

Με την υποχώρηση του ορθολογισμού, υποσκάπτονται τα θεμέλια του επιστημονικού ορθολογισμού και της ίδιας της δημοκρατίας, μια εξέλιξη που ευνοεί «λαϊκιστές» εξάγγελους ψευδών και συχνά μισαλλόδοξων υποσχέσεων. Εκτυλίσσεται, λοιπόν, «μια επιστημική κρίση στην καρδιά της Δυτικής Δημοκρατίας και του μιντιακού συστήματος»,⁷⁶ μια θεμελιακή ρήξη που επαπειλεί την δημοκρατία.⁷⁷

Έτσι, τα διακυβεύματα είναι υψηλά και διαρκώς διευρυνόμενα. Η συζήτηση για την μετα-αλήθεια εξακτινώθηκε πολύ σύντομα σε μια μεγάλη γκάμα θεμάτων και η κλιματική αλλαγή είναι ένα από τα σημαντικότερα. Αδύναμοι ή/και απρόθυμοι να διακρίνουν την πραγματικότητα, σεβόμενοι την συντριπτική επιστημονική ετυμηγορία, οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής θεωρήθηκαν ως οι κατ' εξοχήν φορείς αυτής της ριζοσπαστικής όσο και δυσόιωνης κατάστασης του πνεύματος.⁷⁸

Το επιστημολογικό ρήγμα παρουσιάζεται να είναι αγεφύρωτο και νεοφανές. Σε αυτήν την αφήγηση, οι συγκλίσεις που παρουσιάσαμε στο πρώτο μέρος μεταξύ αρνητών και ανησυχούντων αποκλείονται εξ ορισμού. Εστιάσαμε στην ιστορικά συγκροτημένη δομή των ιδεολογιών, υποστηρίξαμε ότι η διανοητική αλλαγή είναι απροδιάγραπτη και γι' αυτό οι διαρκείς συγκλίσεις και αποκλίσεις δεν μπορούν να προεξοφλούνται. Παράλληλα, εντοπίζαμε ένα κοινό διανοητικό υπόβαθρο των αρνητών με τους υποστηρικτές της κλιματικής αλλαγής, κάτι που οι εισηγητές της μετα-αλήθειας απορρίπτουν: γι' αυτούς, οι φορείς της μετα-αλήθειας έχουν μνηθεί σε έναν ιδιαίτερο τρόπο του σκέπτεσθαι και από αυτόν απορρέουν οι ιδεολογικές τους προτιμήσεις. Οποιαδήποτε λοιπόν σύγκλιση στο επίπεδο των αιτημάτων δεν μπαίνει καν στην συζήτηση.

5. Ο μάλλον τετριμμένος κόσμος της μετα-αλήθειας

A. Ένας λόγος συναισθηματικός;

Κατά την γνώμη μας, η έννοια της μετα-αλήθειας είναι προβληματική. Είδαμε ότι ο ορισμός που έδωσε το Λεξικό της Οξφόρδης στην έννοια αναδεικνύει το πρωτείο των «συναισθημάτων» έναντι των «αντικειμενικών δεδομένων». Έχουμε ήδη υποστηρίξει ότι οι ιδεολογίες συγκροτούν τα πολιτικά υποκείμενα αλλά και ότι η ιδεολογία είναι συναρμογή γνώσης και ηθικής. Συμπληρώνουμε ότι τα συναισθήματα είναι διαγνώσιμα από την ιστοριογραφία μόνον όταν ενσωματώνονται σε πρακτικούς συλλογισμούς και γι' αυτό οι συλλογισμοί της ιδεολογίας είναι αξεδιάλυτοι συνδυασμοί ηθικής επιταγής, συναισθηματικής φόρτισης και πραγματολογικής τεκμηρίωσης.⁷⁹

Πράγματι, επιστρέφοντας στην κλιματική αλλαγή, η οργή για τους διαβλητούς επιστήμονες ή/και τις ελίτ που εξύφαναν το ψεύδος της κλιματικής αλλαγής συνέχει πρακτικούς συλλογισμούς και επιχειρήματα για το δέον γενέσθαι, άρρηκτες (αν και όχι έγκυρες) γενεαλογίες των οικείων ιδεών και πλήθος τεκμηρίων που συνοδεύουν τα «συναισθήματα». Η προταθείσα διάκριση μεταξύ των πολιτικών που «μας κάνουν να νιώθουμε καλά» και αυτών που «πραγματικά δουλεύουν»,⁸⁰ όχι μόνο αγνοεί τον ηθικό, σε τελική ανάλυση, χαρακτήρα της πολιτικής δράσης, αλλά και το γεγονός ότι αυτή η διάκριση δεν αποτυπώνεται πουθενά στον λόγο των αρνητών.

Υπάρχει, επίσης, τρόπος να τεκμηριωθεί από μια πειθαρχημένη μελέτη η «ανάδειξη των συναισθημάτων» σε βάρος της κριτικής σκέψης και των «γεγονότων»; Πως μπορεί να διερευνηθεί πειθαρχημένα αν οι άνθρωποι αντλούν σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στο παρελθόν «συναισθηματική» επιβεβαίωση όταν ασχολούνται με την πολιτική;

Είδαμε ότι το πλέγμα ιδεών των αρνητών της κλιματικής αλλαγής φιλοξενεί και ιδέες αποδεκτές σε όλους τους ιδεολογικούς χώρους. Το επιστημολογικό χάσμα απαντάται δηλαδή και εντός του ίδιου υποκειμένου. Ευλόγως, λοιπόν, αναρωτιόμαστε αν η «συναισθηματική» φόρτιση διαχέεται και αφορά σε όλο το πλέγμα ιδεών των αρνητών και, αν ναι, πώς αυτό θα μπορούσε να τεκμηριωθεί. Η ερώτηση είναι προφανώς ρητορική, καθώς οι ιδέες των ανθρώπων κατανοούν-

ται μόνον ολιστικά. Ούτως ή άλλως, την συγκριτική τεκμηρίωση της ποσότητας συναισθήματος/ορθολογικής κρίσης (εξ ορισμού άκυρης σύμφωνα με όσα προείπαμε), υποκαθιστά η παρουσία καθ' εαυτή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και ο «βομβαρδισμός» του ακροατηρίου με εικόνες, αφορισμούς και «συναισθήματα». Η λογική της εξήγησης φαίνεται να είναι η εξής: αφού υπάρχει το μέσο, (δεν μπορεί παρά να) υπάρχει και το μήνυμα.

Κι όμως, τα αχόρταγα «συναισθήματα» που διακινούνται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης εγγράφονται σε πλέγματα ιδεών, συγκροτημένα ιστορικά και κατανοήσιμα μόνο ως αξεδιάλυτοι συνδυασμοί επιχειρημάτων και ηθικών κρίσεων, συναισθημάτων και «δεδομένων». Οι διαβλητοί επιστήμονες, η φυσική εναλλαγή του κλίματος, τα συμφέροντα που επιδιώκουν την αναπαραγωγή τους και μαζί η οργή για την εξαπάτηση, ο φόβος για το «ελεγχόμενο» μέλλον, η καταγγελία των συμφερόντων. Ο κύκλος κλείνει και ανοίγει συνέχεια, αφού ο κόσμος μας είναι «αμείλικτα κατανοήσιμος» για να θυμηθούμε μια φράση του Μάικλ Όουζοτ,⁸¹ αλλά η καινοτομία της μετα-αλήθειας δεν τεκμηριώνεται σε κανένα σημείο της περιφέρειάς του.

B. Ένας λόγος νέος;

Αφήνοντας πίσω την κουβέντα περί συναισθημάτων, παρατηρούμε ότι η φερόμενη πύκνωση των ψευδών και των «συνωμοσιολογιών» τεκμηριώνεται ιμπρεσιονιστικά: δεν παρουσιάζονται μελέτες όπου καταμετρήθηκαν τα «ψέματα» ή/και οι ανέρειστες φήμες σε άλλες περιόδους της ανθρώπινης Ιστορίας και ευρέθησαν υπολειπόμενα των αρχών του 21ου αιώνα.

Αμφιβάλλουμε, ούτως ή άλλως, για την εγκυρότητα μιας τέτοιας υποθετικής μελέτης. Υπάρχει τρόπος άραγε να μετρηθούν τα ψέματα ή να γίνει διάκριση μεταξύ της διαχρονικής «κάμψης» της αλήθειας και της ανεπανάληπτης «post-truth» απόρριψης της-διάκρισης αλήθειας και ψεύδους; Υπάρχει, επίσης, τρόπος να διαγνωσθεί αν οι πολιτικοί ψεύδονται μετά λόγου γνώσεως ή όχι όταν απευθύνονται στο ακροατήριό τους;

Παρομοίως, η ιδέα της «ασημαντότητας» της διάκρισης αλήθειας/ψεύδους σε καθεστώτα μετα-αλήθειας, θεμελιακή για να μπορέσει να διακριθεί από τα κοινά «ψέματα» η έννοια της μετα-αλήθειας και να αποκτήσει αναλυτική υπό-

σταση, δεν αντέχει στην βάσανο των τεκμηρίων μας. Είναι προφανές ότι οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής δεν θεωρούν τετριμμένη την διάκριση αλήθειας και ψεύδους όπως και ότι η άρνηση της κλιματικής αλλαγής δεν μπορεί, να περιγραφεί/εξηγηθεί ως «λογοτεχνία της φυγής» (escapist fiction),⁸² παρά μόνο αν υποκατασταθεί η Ιστορία από την κοινωνική ψυχολογία.

Οι αποφάνσεις της κοινωνικής ψυχολογίας στις οποίες στηρίζεται, όπως είδαμε, η θεωρία της μετα-αλήθειας χρησιμοποιούνται, επιπροσθέτως, αντιφατικά. Πράγματι, τα οικουμενικώς προσιτά μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οι νόμοι της κοινωνικής ψυχολογίας που θέλουν τους ανθρώπους να ψάχνουν την επιβεβαίωση των ήδη υπαρχουσών αντιλήψεών τους και η οικουμενική τάση των πολιτικών να χειραγωγούν το ακροατήριό τους χαρακτηρίζουν, τελικά, μόνο συγκεκριμένα ιδεολογικά περιβάλλοντα.

Η ανθρώπινη φύση φέρεται τελικά να γέννησε μια ανεπανάληπτη συνθήκη: αυτή της μετα-αλήθειας, η οποία μάλιστα υποδαυλίστηκε (και) από άλλες ανεπανάληπτες ιστορικές εξελίξεις όπως η εμφάνιση των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας. Ανιστορική και αντιφατική, η κατά περίπτωση σύζευξη ιδιογραφικών και γενικευτικών λογικών εξήγησης γεννάει αυτό που ο Μαικλ Όουζοτ ονόμασε «σφάλμα ασυνάφειας» και πρέπει να απορριφθεί.⁸³

Γ. Ένας λόγος μεταμοντέρνος;

Εξίσου απείθαρχη είναι η σύνδεση μεταξύ του λεγομένου «μεταμοντέρνου» ρεύματος ιδεών με τους αρνητές της κλιματικής αλλαγής υπό το φως των ελλαδικών τεκμηρίων. Σε καμία καταγραφή δεν εμφανίζεται ευθεία επιρροή του μεταμοντέρνου ή άλλου σκεπτικού ρεύματος: η ιδεολογία είναι ακούραστος παραγωγός γνώσης και έτσι εξηγείται η ακλόνητη βεβαιότητα των αρνητών της κλιματικής αλλαγής για τα λανθασμένα πορίσματα της «κατεστημένης» κλιματικής επιστήμης. Επιρροή από οποιαδήποτε εκδοχή του σκεπτικισμού δεν τεκμηριώνεται πουθενά: αν το διακριτικό γνώρισμα της μετα-αληθούς λόγου είναι «η αμφισβήτηση της ίδιας της ύπαρξης της πραγματικότητας»,⁸⁴ τότε οι αρνητές της κλιματικής αλλαγής αποτυγχάνουν να επαληθεύσουν το κριτήριο.

Η πραγματικότητα για τους αρνητές της κλιματικής αλλαγής βεβαίως και υφίσταται και μπορεί να τεκμηριωθεί απροβλημάτιστα. Οι κλιματικές διακυ-

μάνσεις είναι φυσικές, η συζήτηση για την κλιματική αλλαγή είναι βεβαιωμένα υποβολιμαία, το «ποιος ωφελείται» από την απεξάρτηση από τα ορυκτά καύσιμα ηλίου φαينότερον. Ο «θάνατος του συγγραφέα» δεν εμφανίζεται πουθενά, όχι γιατί οι αρνητές της αλλαγής είναι θεμελιοκράτες, αλλά γιατί η ιδεολογία είναι δράση και ο σκεπτικός ατενισμός του κόσμου δεν την αφορά. Η όλη συζήτηση περί μεταμοντερνισμού έχει ίσως κάποια βάση για συγκεκριμένους ελάχιστους κοινωνιολόγους κατά την δεκαετία του 1990, αλλά όπως έδειξε πρόσφατη σχετική μελέτη, η συναναστροφή των επιστημόνων αυτών με τους αρνητές της κλιματικής αλλαγής έχει εκπνεύσει εδώ και δεκαετίες.⁸⁵

Δ. Και λόγος αυτοαναφορικός;

Θα κλείσουμε με μια αναφορά στην εικαζόμενη «αυτό-αναφορικότητα» του μετα-αληθούς λόγου, η οποία φέρεται να αποτρέπει την διάφυσή του.

Είπαμε εισαγωγικά ότι κάθε ιδεολογία συνίσταται από ένα πλέγμα ιδεών, ενώ αυτοσυστήνεται ως αρραγές σύστημα γνώσης. Όπως προσφυώς παρατηρεί ο Παντελής Λέκκας, η ιδεολογία αυτοσυστήνεται επίσης ως διαχρονικό πλέγμα ιδεών, έτοιμο να παράσχει εξηγήσεις για την ίδια την ιστορία και συγκρότησή του ως τέτοιο. Ο φερόμενος ως μετα-αληθής λόγος δεν παρουσιάζει καμία πρωτοτυπία ως προς αυτό και, σίγουρα, η παρουσίαση αλληλο-ενισχυόμενων επιχειρημάτων/πληροφοριών δεν αποτελεί φαινόμενο του 21ου αιώνα.

Η ανθεκτικότητα αυτών των πλεγμάτων δεν αποτελεί σοβαρό επιχείρημα για την διάγνωση ενός διακριτού καθεστώτος γνώσης: τα πλέγματα των ιδεών είναι σταθερά μέχρι να σταματήσουν να είναι, με την αλλαγή να είναι απροδιάγραπτη. Η ιδιαίτερη εντύπωση που έκανε σε διάφορα περιβάλλοντα ο Ντόναλντ Τράμπ δεν επαρκεί για να εννοιολογηθεί ο λόγος του ως ανεπανάληπτο φαινόμενο εν σχέση με την δομή και την ανθεκτικότητα της γνώσης που παρήγαγε. Ανεπανάληπτο υπήρξε μόνο το ιδιαίτερο ιδεολογικό περιεχόμενό του, δηλαδή τα αιτήματα που διατύπωσε για την αναδόμηση της αμερικανικής κοινωνίας.

Το ίδιο ισχύει και με τα επιχειρήματα των αρνητών της κλιματικής αλλαγής, τα οποία δομούνται όπως κάθε άλλος ιδεολογικός λόγος. Εγγράφονται αρμονικά σε ευρύτερους ιστούς εννοιών, ερείδονται σε εξηγήσεις που αλληλο-ενισχύονται.

Για παράδειγμα, οι επιστήμονες που προειδοποιούν για την κλιματική αλλαγή (φέρονται να) μισθώνονται από πολυεκατομμυριούχους, άρα δεν μπορεί παρά να εξυπηρετούν την ίδια ελίτ που από ετών οι αρνητές είχαν ταυτοποιήσει με την πρόθεση κατάργησης των συνόρων ή την επιβολή παγκόσμιας διακυβέρνησης.

Το ίδιο ισχύει και με την νεοφιλελεύθερη απόρριψη της κλιματικής επιστήμης, η οποία βασίζεται στην ιδρυτική δυσπιστία του συγκεκριμένου ιδεολογικού ρεύματος προς κάθε πρωτοβουλία που ευνοεί την κρατική παρέμβαση και, ακόμα περισσότερο, στοχοποιεί την καπιταλιστική οικονομία ως υπεύθυνη για την εξάρθρωση των οικοσυστημάτων ανά τον πλανήτη. Η σύνδεση της δυσπιστίας αυτής με την επίσης προϋπάρχουσα ιδέα για τον ρόλο των «μυθισμάτων» του κράτους που επιδιώκουν διαρκώς να αυξάνουν τις αρμοδιότητές τους δημιούργησε το κατάλληλο έδαφος για την διατύπωση θεωριών που αρνούνται την κλιματική αλλαγή.

Η ορθολογικότητα των ιδεολογιών είναι ιστορική: η υφή των επιχειρημάτων είναι αυτή του παλιόμψηστου όπου νέα στρώματα ερμηνειών προστίθενται στα ήδη υπάρχοντα. Συναφώς, συζητώντας πάντα το ζήτημα της αυτό-αναφορικότητας, τί πιο τετριμμένο στον δημόσιο λόγο από το να υποστηρίξει κανείς ότι μια κοινότητα επιστημόνων επιδιώκει να χρηματοδοτηθεί, «υπερβάλλοντας» το μέγεθος του προβλήματος από το οποίο προσπορίζεται κονδύλια;

Εδώ η λειτουργιστική εξήγηση παρέχεται αυτονόητα, σαν διαπίστωση περί της ανθρώπινης φύσης. Και ποια έννοια άραγε είναι πιο αυτοαναφορική και δύσκολο να διαψευστεί εμπειρικά από αυτήν της «ανθρώπινης φύσης»; **Κι** όμως, η συγκεκριμένη έννοια ανήκει στο διανοητικό οπλοστάσιο της δυτικής παράδοσης επί χιλιετίες, χωρίς η αυτοαναφορικότητά της να έχει αποτρέψει την διαρκή μεθερμηνεία της – πολλώ δε μάλλον την διανοητική αλλαγή εν γένει.

Επίλογος: η Κλειώ ανάμεσα στους κόσμους του Ανθρώπου

Οι εισηγητές της έννοιας της «μετα-αλήθειας» βασίζουν μέρος του επιχειρήματος τους στην αβεβαιότητα του μεταψυχροπολεμικού κόσμου, κάτι που τους συνδέει με τις επίσης προβληματικές κατά την γνώμη μας θεωρίες περί «συ-

νωμοσιολογίας». Η οικονομία του κειμένου δεν μας επιτρέπει την εκτενή ανά-λυση της προβληματικής χρήσης της έννοιας της «συνωμοσιολογίας» από τον Ταγκιέφ και άλλους μελετητές. Αρχούμεστε να σχολιάσουμε ότι, όπως και στην περίπτωση της μετα-αλήθειας, η άποψη της «Σύντομης Πραγματείας περι συνωμοσιολογίας» κατά την οποία οι αβεβαιότητες και οι φόβοι έχουν αυξηθεί στην λεγόμενη «ύστερη νεωτερικότητα» στερείται τεκμηρίωσης: δεν μαθαίνουμε πότε και με ποιον τρόπο μετρήθηκαν «οι αβεβαιότητες και οι φόβοι» σε προηγούμενες περιόδους και βρέθηκαν υπολειπόμενες (κατά την πύκνωση ή την επιρροή) των αντίστοιχων της ύστερης νεωτερικότητας.⁸⁶

Στερείται επίσης φιλοσοφικής θεμελίωσης: ο κόσμος μας είναι ριζικά αβέβαιος και γι' αυτό ευνοεί μεγάλες ελπίδες που αποδεικνύονται αφελείς και μεγάλους φόβους που αποδεικνύονται αστήρικτοι.⁸⁷ Ας ανακαλέσει ο αναγνώστης τον ρόλο των φημών στην προετοιμασία και εξέλιξη των δύο κατ' εξοχήν «νεωτερικών» επαναστάσεων, της Αμερικανικής και της Γαλλικής, για να βεβαιωθεί ότι η εικαζόμενη «εξάμβλυνση της κριτικής σκέψης» δεν αποτελεί νέο φαινόμενο. Και ας ανακαλέσει και τον ρόλο των θεωριών συνωμοσίας στην εξέλιξη των αντεπαναστάσεων για να βεβαιωθεί ότι οι προτάσεις της ιδεολογίας εξηγούνται αρτιότερα όχι από την ποσόστωση «ορθολογικότητας» που περιέχουν, αλλά από την ιστορικά συγκροτημένη και αξεδιάλυτη συναρμογή γνώσης και ηθικής.

Η αρμοδιότητα της Ιστορίας δεν είναι να αγγαίξει με την αύρα της υποδείγματα του Καλού και του Κακού με όχημα ασύντακτες έννοιες και ανιστορικές ακροβασίες. Δεν διορθώνει τους ανθρώπους που μελετά. Είναι ερμηνευτική και όχι κανονιστική επιστήμη γι' αυτό δεν πιστοποιεί την «ορθολογικότητα» στις προκείμενες των πρακτικών συλλογισμών που ανασυστήνει.⁸⁸ Ο «ορθολογισμός», ως αναλυτική έννοια, είναι περιττός για την ιστοριογραφία.

Ρήγματα μεταξύ των ανθρώπων, όπως αυτά που υπαινίσσονται η θεωρία της μετα-αλήθειας και, από παλαιότερα, οι μελέτες της «συνωμοσιολογίας», δεν υπάρχουν. Κι όχι μόνο αυτό: η υπόθεσή τους καταργεί την ιστοριογραφία ως μέθοδο και ως ματιά στον κόσμο. Την καταργεί ως μέθοδο γιατί η ιστοριογραφία βασίζεται στην ιδιογραφική (και όχι «διεπιστημονική», δηλαδή αντιφατική) ανασύσταση του πλέγματος των ιδεών που ορίζουν την ανθρώπινη δράση.

Είναι αυτή η δράση που παράγει τα ρήγματα μεταξύ των ανθρώπων, ρήγματα που φαίνονται αγεφύρωτα και νεοφανή, ρήγματα που μοιάζουν, πράγματι, ακατάληπτα: πως συνομιλεί κανείς με κάποιον που αρνείται την συντελούμενη κλιματική κατάρρευση; Πως συνομιλεί γενικώς κάποιος με απόψεις που μοιάζουν ασύντακτες, εξόφθαλμα ψευδείς, αβάσιμες;

Συνομιλεί, λέμε εμείς, ιστορικά. Αναδεικνύοντας, δηλαδή, την αλληλοδιαδοχή των ιδεών, την ποικιλία των ερμηνειών και τις αναπάντεχες συναντήσεις τους με τις αντίπαλες ερμηνείες, αυτές που ο ιδεολογικός ενθουσιασμός αναγορεύει απερίφραστα σε ριζικά διαφορετικές.

Ο ιδεολογικός ενθουσιασμός ανταγωνίζεται την ιστοριογραφία και από άλλον δρόμο. Η ιδεολογία επιμένει στην διαρκή νεότητα του κόσμου και, φαινομενικά, την επιτυχάνει: η πρόκληση της ανθρωπογενούς κλιματικής αλλαγής είναι ανεπανάληπτη, το ίδιο και τα επιχειρήματα όσων την αρνούνται ή προειδοποιούν γι' αυτήν. Αλλά ο ιδεολογικός νεωτερισμός δεν μπορεί να παραγάγει έναν νέο και παντεπώπτη Άνθρωπο. Οσοδήποτε ριζοσπαστική, η ιδεολογία δεν μπορεί να καταργήσει το αποφαιτικό θεμέλιο της ανθρώπινης κατάστασης: την απαίτηση να πορευθούμε όλοι, ενήμεροι και αρνητές, σε έναν κόσμο χωρίς δεδομένο νόημα.

Αποφατική και κάπως υπεροπτική αφού αποκαλύπτει μόνον ό,τι έχει ήδη χαθεί, η Ιστορία παραμένει το καλύτερο ποντάρισμα για να αφηγηθούμε την ανθρώπινη περιπέτεια. Είναι η ματιά στον κόσμο που γνωρίζει ότι τίποτα δεν ειπώθηκε ακόμα, αλλά και πως όλα όσα ειπώθηκαν, βάσιμα ή αβάσιμα, υπάγονται στην εύθραυστη αρμοδιότητά της. Την αυτοσυνειδησία της υποδειγματικά συνόψισε η παλιά κουβέντα που έκανε διάσημη ο Ησάιτας Μπερλίν: «Από το στρεβλό υλικό του ανθρώπου, τίποτα ίσιο δεν μπορεί να λαξευθεί».⁸⁹

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. S. Grinevald, P. Crutzen, and J. McNeill, «The Anthropocene: Conceptual and Historical Perspectives», *Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 369 (2011), σσ. 842-67· F. Jonsson, «The Industrial Revolution in the Anthropocene,» *Journal of Modern History*, 83 (2012),

- σ. 679-96· A. Kander, P. Manamina, και P. Warde, *Power to the People: Energy in Europe over the Last Five Centuries*, PUP, Νέα Υόρκη 2014
2. N. Oreskes και E. Conway, *Merchants of Doubt: How a handful of scientists obscured the truth on issues from Tobacco Smoke to Climate Change*, Bloomsbury, Λονδίνο 2011.
  3. St. Bernstein, *The compromise of liberal environmentalism*, CUP, Νέα Υόρκη 2001· S. Macekura, *Of Limits and Growth. The rise of global sustainable development*, CUP, Κάμπριτζ 2015.
  4. Για ένα παρόμοιο συμπέρασμα, D. Coen, «Big is a Thing of the Past: Climate Change and Methodology in the History of Ideas», *Journal of the History of Ideas*, 77 (2016), σσ. 305-321.
  5. D. Chakrabarty, «The Climate of History: Four Theses», *Critical Inquiry*, 35 (2009), σσ. 197-222.
  6. K. Forrester, The problem of the future in postwar Anglo-American political philosophy, *Climatic Change*, 151 (2018), σσ. 55-66· M. Gismondi, «Historicizing transitions: The value of historical theory to energy transition research», *Energy Research & Social Science* 38 (2018), σσ. 193-198· J. Thomas, «History and Biology in the Anthropocene: Problems of Scale, Problems of Value», *The American Historical Review*, 119 (2014), σσ. 1587-1607· M. Tamm and Z. Simon, «More-Than-Human History Philosophy of History at the Time of the Anthropocene in Kuukkanen», J. (επιμ.), *Philosophy of History: Twenty – First Century Perspectives*, Bloomsbury, Λονδίνο 2020· S. Sorlin and M. Lane, «Historicizing Climate Change – engaging new approaches to climate and history», *Climatic Change*, 151 (2018), σσ. 1-13.
  7. J. Guldi και D. Armitage, *The History Manifesto*, CUP, Κάμπριτζ 2014, σσ. 61-87.
  8. G. D’Oro, «In defence of a humanistically oriented historiography: the nature/culture distinction at the time of the Anthropocene», στο Kuukkanen, J. (επιμ.), *Philosophy of History: Twenty – First Century Perspectives*, Bloomsbury, Λονδίνο 2020.
  9. R. Colingwood, *The Idea of History*, OUP, Οξφόρδη 1946 και M. Oakeshott, *On History*, CUP, Κάμπριτζ 1983.
  10. M. Bevir και J. Blakeley, *Interpretive Social Science. An Anti-naturalist Approach*, OUP, Λονδίνο 2019, σ. 33.
  11. Chakrabarty, *ό.π.*, σ. 212
  12. C. Bonneuil and J. Fressoz, *The Shock of The Anthropocene: The Earth, History and Us*, Verso, Λονδίνο 2016.

13. E. Doussi, «The Europeanization of Greek Environmental Policy: between Ambition and Ambivalence», *Revista de Estudios Europeos*, 58 (2011), σσ. 47-65· Λ. Αβράμη, *Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την κλιματική αλλαγή: Η συμμόρφωση ως παράγοντας διαμόρφωσης αποτελεσματικών εθνικών πολιτικών*, (διδ. Διατριβή), Αθήνα, 2015· P. Kazakos, «The 'Europeanization' of public policy: The impact of European integration on Greek environmental policy», *Journal of European Integration*, 21 (1999), σσ. 369-391· A. Fernández, N. Font και C. Koutalakis, «Environmental governance in Southern Europe: the domestic filters of Europeanisation», *Environmental Politics*, 19, 557-577· J. Lekakis, (2000). «Environmental policy-making in Greece: Examining the interaction of bureaucratic and academic cultures», *Journal of Environmental Policy & Planning*, 2 (2010), σσ. 69-86.
14. Εμμ. Δούση, *Κλιματική Αλλαγή*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2017, σ. 9.
15. Π. Λέκκας, *Αφαίρεση και Εμπειρία*, Τόπος, Αθήνα 2014, σσ. 41.
16. Διανέοσις, *Τι πιστεύουν οι Έλληνες*, Αθήνα 2020, σσ. 46-50.
17. *Αυτόθι*, σ. 156.
18. Διανέοσις, *Τι Πιστεύουν οι Έλληνες*, Αθήνα 2018, σ. 150.
19. Τα στοιχεία απόκείνται στο https://www.ethnos.gr/ellada/45507_ereyna-wwf-oi-8-stoys-10-ellines-zitoyn-amesa-metra-gia-tin-klimatiki-krisi
20. Και όχι του κοινωνικού συστήματος εν γένει, D. Little, *Φιλοσοφία των Κοινωνικών Επιστημών. Είδη Κοινωνικής Εξήγησης*, Οκτώ, Αθήνα 2018, σ. 187.
21. Ενδεικτικά, Γ. Βλάχος, «Η «κλιματική αλλαγή» δεν είναι ανθρωπογενής», *Αντίβαρο*, 05 Φεβρουαρίου 2020, [https://www.antibaro.gr/article/25941\(πρόσβαση 19.01.2021\)](https://www.antibaro.gr/article/25941(πρόσβαση 19.01.2021)).
22. *Η Καθημερινή*, «Η κλιματική αλλαγή είναι κινεζική συνωμοσία υποστηρίζει η ΓΕΝΟΠ/ΔΕΗ», 05 Ιουνίου 2017, <https://www.kathimerini.gr/society/912593/i-klimatiki-allagi-einai-kineziki-synomosia-ypostirizei-i-genop-dei/> (πρόσβαση 19. 01. 2021).
23. P. Warde και S. Sorlin, «Expertise for the future, the emergence of environmental prediction, c. 1920-1970» στο J. Andersson (επιμ.), *The struggle for the long term in transnational science and politics*, Routledge, Νέα Υόρκη 2015, σ. 39. Μακροιστορική είναι η ματιά δύο σημαντικών πρόσφατων μελετών: C. Merchant, *Autonomous Nature: Problems of Prediction and Control From Ancient Times to the Scientific Revolution*, Routledge, Λονδίνο 2015 και L. Barnett, *After the Fall: Imagining the Global Environment in Early Modern Europe*, JHUP, Βαλτιμόρη 2019.
24. Ενδεικτικά, Ν. Αρβανιτίδης, «Κλιματική Αλλαγή, «Πράσινη» Ενέργεια, Ορυκτές

- Πρώτες Ύλες: Από τον Μύθο στην Πραγματικότητα», *sme.gr*, 30.04. 2019, <https://www.sme.gr/%CE%BA%CE%BB%CE%B9%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-CE%B1%CE%BB%CE%BB%CE%B1%CE%B3%CE%AE%CF%80%CF%81%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%B7-%CE%B5%CE%BD%CE%AD%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%B9%CE%B1/> (πρόσβαση 19.01.2021).
25. Ρ-Α., Taguieff, *Σύντομη Πραγματεία περί Συνωμοσιολογίας*, Πατάκης, Αθήνα 2013, σ. 99
26. Ενδεικτικά, Α. Ανδριανόπουλος, «...και κλιματικής αλλαγής», *andrianopoulos.gr*, 16 Δεκεμβρίου 2012, http://www.andrianopoulos.gr/2012/11/blog-post_16.html (πρόσβαση 19.01.2021).
27. Για τις συζητήσεις περί παγκόσμιας διακυβέρνησης και την αποδρομή τους στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου, Τ. Weiss, «What happened to the idea of a world government?», *International Studies Quarterly* 53 (2009) σσ. 253-271. Για την ιδέα της παγκόσμιας διακυβέρνησης ως απειλής, βλ. Ρ-Α. Taguieff, *L'imaginaire d'un complot mondial: aspects d'un mythe modern*, Fayard/Mille et une nuits, Παρίσι 2006.
28. (Ανυπόγραφο), «ΤΟ «ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΘΕΡΜΟΚΗΠΙΟΥ», ΟΙ ΠΟΛΙΚΕΣ ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΕΣ ΣΤΗ Β. ΑΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΤΑΞΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ», *Ethnikismos.net* 06 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2014 <https://ethnikismos.net/2014/01/06/%CF%84%CE%BF%CF%86%CE%B1%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%CF%84%CE%BF%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%BF%CE%BA%CE%B7%CF%80%CE%B9%CE%BF%CF%85-%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CE%BF%CE%BB> (ανυπόγραφο) «Και η Χρυσή Αυγή υπέρ της υποτιθέμενης κλιματικής αλλαγής», *el.gr*, 12 Φεβρουαρίου 2010, <https://www.el.gr/nea-taxh/kai-i-chrysi-aygi-yper-tis-yparxis-tis-yp/> (πρόσβαση 19.01.2021).
29. Ενδεικτικά, S. Dervisis, «ΝΕΑ ΤΑΞΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ: οι τρεις απάτες που θέλουν αλλάξουν τον κόσμο», *diaforetiko.gr*, 28 Αυγούστου 2013, <https://www.diaforetiko.gr/nea-taxi-pragmaton-i-tris-apates-pou-theloun-allaxoun-ton-kosmo>, (πρόσβαση 19.01.2021).
30. Ενδεικτικά, (ανυπόγραφο), «Washington Times: Σόρος, Ο Νονός Της Κλιματικής Απάτης», *ethnikoihylakes.org*, 28 Σεπτεμβρίου 2019, <https://ethnikoihylakes.org/washington-times-soros-o-nonos-tis-klimatikis-apatis/> (πρόσβαση 19.01.2021).
31. IOM, *The climate crisis, migration and refugees*, Brookings Institute, Νέα Υόρκη 2019.

32. Θ. Κ., *Κλιματική αλλαγή και ... ο κακός μας ο καιρός*, Antinews, 14 Ιουνίου 2019, <https://www.antinews.gr/action.read/antitheseis/klimatiki-allagi-kai-o-kakos-mas-o-kairos/10.134110> (πρόσβαση 19.01.2021).
33. *Αυτόθι*.
34. Στ. Αλεξανδρής, «Κλιματική Αλλαγή, η πιο καλοστημένη απάτη του αιώνα μας», *inlaw.gr*, 11 Απριλίου 2011, <https://www.inlaw.gr/content.aspx?id=44> (πρόσβαση 19.01.2021).
35. Για μια σχετική μελέτη, P. Jacques , R. Dunlap και M. Freeman, «The organisation of denial: Conservative think tanks and environmental scepticism», *Environmental Politics*, 17 (2008), σσ. 349-385.
36. Ανδριανόπουλος, *ό.π.*, 2012.
37. Α. Ανδριανόπουλος, «Κλιματική παραπληροφόρηση και υστερία», *andrianopoulos.gr*, 28. 12. 2019, <https://www.in.gr/2019/10/28/apopsi/i-klimatiki-parapliroforisi/> (πρόσβαση 19.01.2021).
38. Α. Ανδριανόπουλος, *ό.π.*, 2012.
39. Π. Μανδραβέλης, «Παγκόσμιο Χωριό», *Η Καθημερινή*, 22 Δεκεμβρίου 2007, <https://www.kathimerini.gr/world/308397/pagkosmio-chorio-18/> (πρόσβαση 19.01.2021).
40. Π. Μανδραβέλης, «Η κλιματική θεωρία των πάντων», *Η Καθημερινή*, 30 Αυγούστου 2019, <https://www.kathimerini.gr/opinion/1040448/i-klimatiki-theoria-ton-pan-ton/> (πρόσβαση 19.01.2021).
41. Για την ιστορία του νεοφιλελευθερισμού, A. Burgin, *The Great Persuasion: Re-inventing Free Markets since the Depression*, HUP, Καίμπριτζ 2015.
42. Βλ. την κατάφαση του Cato Institute για τον ανθρωπογενές της κλιματικής αλλαγής, <https://www.cato.org/research/global-warming>.. Από την άλλη, το επίσης γνωστό Heritage Foundation διακινεί από ετών τα επιχειρήματα των αρνητών της κλιματικής αλλαγής.
43. ΟΑΚΚΕ, «Οι θεωρίες για την κλιματική αλλαγή και ο σοσιαλφασιστικός μεσαίωνας», *oakke.gr* (χ.ημ.), https://www.oakke.gr/na451/klima_451.htm (πρόσβαση 19.01.2021).
44. ΟΑΚΚΕ, «Πάτησε φρένο η κλιματική αλλαγή;», *oakke.gr*, 14 Απριλίου 2013, https://www.oakke.gr/na486/klim_alagi486.htm (πρόσβαση 19.01.2021).
45. Καμενόπουλος, *ό.π.*
46. Σ. Καμενόπουλος, «Οι πιέσεις του πράσινου λόμπι και η «κατάρτα» των υδρογονανθράκων», *SLpress*, 28 Οκτωβρίου 2020, <https://slpress.gr/oikonomia/oi-pie-seis-toy-prasinoy-lompi-kai-i-quot-katara-quot-ton-ydrogonanthrakon/> (πρόσβαση 19.01.2021).

47. Σ. Καμενόπουλος, «Λεφτά υπάρχουν μόνο για την πράσινη ενέργεια», *SLpress*, 06 Δεκεμβρίου 2020, <https://slpress.gr/oikonomia/lefta-yparchoyn-mono-gia-tin-prasini-energeia/> (πρόσβαση 19.01.2021).
48. Σ. Καμενόπουλος, «Εδώ ο κόσμος καίγεται και μας βάζουν «πράσινα χαράτσια», 10 Νοεμβρίου 2020, *SLpress*, <https://slpress.gr/oikonomia/edo-o-kosmos-kaigetai-kai-mas-vazoyn-quot-prasina-charatsia-quot/> (πρόσβαση 19.01.2021).
49. Σ. Καμενόπουλος, «Θα ψηφίσει η ΝΔ τη φτωχοποίηση της βορειοδυτικής Ελλάδας;», *SLpress*, 06 Οκτωβρίου 2020 <https://slpress.gr/oikonomia/tha-psifisei-i-nd-ti-ftochoroiisi-tis-voreiodytikis-elladas/> (πρόσβαση 19.01.2021).
50. Σ. Καμενόπουλος, «Κλιματική αλλαγή, βιοποικιλότητα, θερμοκρασία και CO₂», *SLpress*, 18 Δεκεμβρίου 2020, <https://slpress.gr/koinonia/klimatiki-allagi-viopoiki-lotita-thermokrasia-kai-co2/> (πρόσβαση 19.01.2021).
51. Σ. Καμενόπουλος, «Οι πιέσεις του πράσινου λόμπι», *ό.π.*
52. Βλ. επίσης, Χρ. Χατζηιωάννου, «Η απάτη της οικολογίας», *oneman*, 07 Μαΐου 2011, <https://www.oneman.gr/opinions/article1494714-ecce/> (πρόσβαση 19.01.2021).
53. Το άρθρο δημοσιεύθηκε σε δύο συνέχειες, Αντ. Φώσκολος, «Κλιματική αλλαγή: πως ένα φυσικό φαινόμενο μετατράπηκε σε απάτη», *SLpress*, 13 Αυγούστου 2019 <https://slpress.gr/koinonia/klimatiki-allagi-pos-ena-fysiko-fainomeno-metatrapike-se-apati/>. Αντ. Φώσκολος, «Ρούσβελτ, Χίτλερ, Θάτσερ και κλιματική αλλαγή – η εργαλειοποίηση της φύσης από την πολιτική», *SLpress*, 14 Αυγούστου 2020, <https://slpress.gr/koinonia/roysvelt-chitler-thatser-kai-klimatiki-allagi-i-ergaleiopiisi-tis-fysis-aro-tin-politiki/> (πρόσβαση 19.01.2021).
54. «Πυρκαγιά στις Μυκίνες, δια πάσαν νόσον... η κλιματική αλλαγή», *SLpress*, 17 Δεκεμβρίου 2020, <https://slpress.gr/koinonia/i-pyrkagia-stis-mykines-gia-pasan-noson-eta-klimatiki-allagi/> (πρόσβαση 19.01.2021).
58. Με την εξαίρεση του ΜΕΡΑ25.
55. Δούση, *ό.π.*, 2017, σσ. 86-87.
56. Βλ., Ι. Ζαρίκος, «Η Ευρώπη Μετά: Η εφημερίδα Καθημερινή και τα Όρια στην Ανάπτυξη», *Δοκιμές*, 2020, τ. 23-24.
57. Αντι-νεοταξίτης, σχόλιο στο «ΑΝΑΤΡΙΧΙΑΤΙΚΗ ΠΡΟΒΛΕΨΗ! Ετοιμάζουν «φόρο κρέατος» για την καταπολέμηση της “κλιματικής αλλαγής», *Μακελειό*, 9 Οκτωβρίου 2020 <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1/%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%A4%CE%A1%CE%99%CE%A7%CE%99%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%92%CE%9B%CE%95%CE%A8%CE%97-%CE%95%CF%84%CE%BF%CE%B9%CE%BC%CE%AC%CE%B6%CE%BF%CF%85%>

- CE%BD/ (πρόσβαση 19. 01. 2021).
58. Για την δεξίωση της Διάσκεψης του Ρίου στην Ελλάδα, Ι. Ζαρίκος, *Η εφημερίδα Καθημερινή στην Μεταπολίτευση, 1974-1993. Ιστορική και συγκριτική μελέτη του ελληνικού φιλελευθερισμού*, διδ.διατριβή, Αθήνα 2020.
59. Λέκκας, *ό.π.*, 2014, σσ. 46-49
60. Σ. Καμενόπουλος, «Η Ανταρκτική, η κλιματολαγνεία και οι ελληνικοί υδρογονάνθρακες», *SLpress*, 19 Ιανουαρίου 2021, <https://slpress.gr/oikonomia/i-antarktiki-i-klimatolagneia-kai-oi-ellinikoi-ydrogonanthrakes/> (πρόσβαση 19.01.2021).
61. Oreskes, *ό.π.*, 2011.
62. Ο όρος προϋπήρχε, αλλά μόνο μετά το 2016 απέκτησε δημοσιότητα με αποτέλεσμα την ανακήρυξη του σε «Λέξη της Χρονιάς» από το Λεξικό της Οξφόρδης.
63. S. Waisbord, «Why populism is troubling for democratic communication», *Communication Culture & Critique*, 11 (2018), σσ. 21-34.
64. M. Sawyer, «Post truth, Social media and the real as phantasm», στο Stenmark, M., Fuller S., Zackariasson, U. (επιμ.), *Relativism and Post-Truth in contemporary societies*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2018, σ. 55· L. Macintyre, *Post-Truth*, MIT Press, Λονδίνο 2018, σ. 6· G. Cosentino, *Social Media and the Post-Truth World Order*, Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2020, σ. 9.
65. Macintyre, *ό.π.*, σ. 5.
66. *Αυτόθι*, σ. 12.
67. Cosentino, *Social Media*, *ό.π.*, σ. 17.
68. *Αυτόθι*.
69. Sawyer, *ό.π.*, σ. 56.
70. S. Sismondo, «Post – truth?», *Social Studies of Science*, 47 (2017), σ. 3.
71. I. Kalpokas, *A political theory of post-truth*, Palgrave Pilot, Λονδίνο 2019, σ. 2.
72. Cosentino, *ό.π.*, σ. 20· Sawyer, *ό.π.*, σ. 67.
73. Macintyre, *ό.π.*, σσ 35-40· Kalpokas, *ό.π.*, σσ. 19-20· St. Lewandowsky, U. Ecker και J. Cook, «Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the “Post-Truth” Era», *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6 (2017), σσ. 353-369.
74. B. Latour, «Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern», *Critical Inquiry*, 30 (2004), σσ. 225-248.
75. Cosentino, *Social Media*, *ό.π.*, σ. 3.
76. Kalpokas, *A political theory*, *ό.π.*, σ. 10.
77. Macintyre, *Post Truth*, *ό.π.*, σ. 20.
78. Η προβληματική της ανασύστασης των συναισθημάτων από την ιστοριογραφία

γενεαλογείται από την διάσημη απόρριψή τους ως ανασυστάσιμων στοιχείων από τον Κόλινγουντ και την προταθείσα προσήλωση στην αναπαραγωγή των πρακτικών συλλογισμών των δρώντων. Για μια πειστική προσπάθεια σύνθεσης πρακτικών συλλογισμών και συναισθημάτων, Mink, L., «Collingwood's Dialectic of History», *History and Theory*, 7, (1968), σσ. 3-37.

79. Macintyre, *ό.π.*, σ. 13.
80. Oakeshott, *On human conduct*, σ. 1.
81. Kalpokas, *ό.π.*, σ. 13.
82. Oakeshott, *On History*, σσ. 80-83
83. Macintyre, *ό.π.*, σ. 10.
84. Παρεμβαίνοντας ευθέως σε ζητήματα φυσικής επιστήμης, οι «ρελατιβιστές» που περιγράφει ο Χάνσον κάθε άλλο παρά συνεπείς ήταν στον σχετικισμό τους, γεγονός που παραχρήμα καθιστά προβληματική την σύνδεση του ρελατιβισμού ως φιλοσοφικού ρεύματος με την άρνηση της κλιματικής αλλαγής. S. Hannson, «Social Constructionism and Climate Change Denial», *European Journal for Philosophy of Science* (2020), σσ. 10-37.
85. Taguieff, *ό.π.*, σ. 13.
86. M. Blyth, «Ideas, uncertainty and evolution», στο Beland, D., Cnox, R. (επιμ.), *Ideas and Politics in Social Science Research*, OUP, Νέα Υόρκη 2011, σσ. 83-104.
87. W. Dray, *Laws and Explanation in History*, OUP, Οξφόρδη 1957, σσ. 118-122.
88. I. Berlin, *The Crooked Timber of Humanity. Chapters in the History of Ideas*, John Murray, Λονδίνο 1990. Η κουβέντα είναι του Ιμμάνουελ Καντ.